

कृषि क्षेत्रमा प्रदान गरिएका कृषि उत्पादन सामाग्री अनुदान प्रभावकारीता अध्ययन

कृषि तथा पशु विकास महाशाखा, पोखरा महानगरपालिका, कास्की

पेश गरेको

कृषि तथा पशु विकास महाशाखा
पोखरा महानगरपालिका, कास्की, गण्डकी

पेश गर्ने

अनमोल एग्रीटेक प्रा. लि.
भरतपुर ११, चितवन, बागमती

anamol agritech

दुई शब्द

कृषि क्षेत्रमा उत्पादनको लागत कम गर्न र प्रतिस्पर्धी क्षमताको बृद्धि गर्न को साथै आधुनिक प्रविधि को प्रयोगमा जोड दिन कृषकहरुलाई विभिन्न प्रकारका अनुदानमुलक कार्यक्रम संचालन गरिएका छन् । कृषकलाई दिएको अनुदान सहि ठाउमा नगएको, किसानको पहिचान नभएको, साना किसानको पहुच नभएको, हुने र सक्ने ले मात्र पाएको, विभिन्न निकायबाट लिने गरेको, अनुदानमुलक कार्यक्रमको दुरुपयोग भएको वा पूर्ण प्रयोग नभएको जस्ता बिषयहरु उठेका छन् जसले गर्दा कृषिमा अनुदानमुलक कार्यक्रमको प्रभावकारिता तथा आगामी दिनमा कस्ता कार्यक्रममा अनुदान सहयोग उपलब्ध गराउने र सो को मोडालिटी के हुनुपर्ने जस्ता बिषयमा तेस्रो पक्षबाट अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएकोले यस पालिकामा विभिन्न निकायले बिगत

बर्षहरुमा संचालन गरेका अनुदान मुलक कार्यक्रमहरुको विवरण एकीकृत गरि फिल्ड निरीक्षण, स्याम्पल सर्भे, संघ संस्था तथा जनप्रतिनिधि समेतको छलफलको आधारमा प्रतिवेदन तयार गर्ने गरि यो अध्ययन गरिएको हो । यस प्रकारको अध्ययन ले बिगत वर्षमा संचालित अनुदानमुलक कार्यक्रम निरन्तरता दिने वा नदिने तथा कुन प्रकारले किसानको माग सम्बोधन गर्न सकिन्छ र धेरै भन्दा धेरै किसान माझ पुग्न सकिन्छ भन्ने सोच को लागि पनि यो अध्ययनको नतिजा उपयोगी हुनेछ । पोखरा महानगरपालिकाको स्वीकृत कार्यक्रम अनुसारको यो अध्ययन कार्यक्रममा सहयोग गर्नुहुने अनमोल एग्रीटेक प्रा.लि, कृषि तथा पशु बिकास महाशाखाका प्राविधिक, किसान तथा सरोकारवाला निकायलाई धेरै धेरै धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

धन्यवाद ।

मनहर कडरीया
महाशाखा प्रमुख
कृषि तथा पशु विकास महाशाखा,
पोखरा महानगरपालिका, कास्की, गण्डकी प्रदेश ।

आभार व्यक्त

कृषि तथा पशु विकास महाशाखा, पोखरा महानगरपालिकाबाट कृषि क्षेत्रमा प्रदान गरिएका कृषि उत्पादन सामाग्री अनुदानको प्रभावकारीता अध्ययनका लागि परामर्शदाता आह्वान भएको र सो आह्वानमा हाम्रो संस्था अनमोल एग्रीटेक प्रा.लि. छनौट भएको थियो । हाम्रो संस्थालाई छनौट गरि कृषि क्षेत्रमा प्रदान गरिएका कृषि उत्पादन सामाग्री अनुदानको प्रभावकारीता अध्ययन गर्ने मौका प्रदान गरिदिनु हुने तथा अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सुझाव तथा सूचना प्रदान गर्नु हुने कृषि तथा पशु विकास महाशाखा, पोखरा महानगरपालिकाका महाशाखा प्रमुख श्री मनहर कडरीया ज्युलाई बिशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौ ।

अध्ययनको क्रममा महत्वपूर्ण सूचना र समय दिनु हुने कृषकहरु प्रति विशेष आभार व्यक्त गर्न चाहन्छौ। कृषिसँग सरोकार राख्ने प्रबुद्ध वर्ग, कृषि बजार प्रतिनिधि, समूह, सहकारी, कृषि विषय विशेषज्ञ तथा

सेवा प्रदायकहरुबाट छलफलमा सक्रिय सहभागिता जनाई अध्ययनका लागि महत्वपूर्ण सुझाव तथा सूचना उपलब्ध गराई दिनु भएकोमा हामी हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौ । त्यसैगरी अध्ययन प्रतिवेदन यो रुपमा ल्याउनका लागि महत्वपूर्ण सुझाव प्रदान गर्नु हुने डा. राम बहादुर राना तथा डिजाइनर हेम जी.सी प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौ । अन्तमा, यो प्रतिवेदन तयार गर्नका लागि गठन गरीएको टिमका टिम लिडर बेनि बहादुर बस्नेत र सदस्य परशुराम विश्वकर्मालाई संस्थाको तर्फबाट आभार प्रकट गर्दछौ। साथै भविष्यमा पनि हाम्रो संस्थालाई यस्तै माया र सहयोग प्रदान गर्नु हुनेछ भन्ने आशा लिएका छौ ।

धन्यवाद ।

अध्यक्ष
अनमोल एग्रीटेक प्रा.लि. भरतपुर, चितवन

सारांस

कृषि तथा पशु विकास महाशाखा, पोखरा महानगरपालिकाबाट अनमोल एग्रीटेक प्रा.लि. लाई कृषि क्षेत्रमा प्रदान गरिएका कृषि उत्पादन सामाग्री अनुदान प्रभावकारीता अध्ययन गर्ने अवसर प्रदान गरेको थियो। यो अध्ययनलाई सम्पन्न गर्न अनमोल एग्रीटेक प्रा.लि.ले दुई सदस्यीय विज्ञ टिम खटाएको थियो।

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य कृषि उत्पादन बृद्धी गर्न र कृषकलाई सहूलियत गर्न प्रदान गरिने कृषि तथा पशु अनुदानको प्रभावकारीता विश्लेषण गर्नु रहेको थियो। यस अध्ययनको लागि प्राथमिक सूचना संकलन अन्तरगत ब्यक्तिगत अन्तरवार्ता (७३ जना), कार्यालयमा द्रुत सर्वेक्षण (६० जना), फिल्ड भ्रमण (१३ जना) र अन्तरक्रिया गरी विषय विशेषज्ञसँगको परामर्श र सरकारी तथा विभिन्न संघसँस्थाबाट प्रकाशित पुस्तक/प्रतिवेदन द्वितीय सूचनाको श्रोतहरूलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ।

पोखरा महानगरपालिकाको सम्पूर्ण क्षेत्रलाई भू-बनोटको आधारमा शहरी क्षेत्र (वडा नं. ५, १४, १६, १९, २५, २६, २९ र ३०) र ग्रामीण क्षेत्र (वडा नं. ११, १३, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २७, २८, ३१, ३२ र ३३) मा विभाजन गरी विश्लेषण गरिएको छ। सेवाग्राहिले प्राप्त गरेका विभिन्न अनुदान क्षेत्र मध्ये गोठ सुधार, हाते ट्रयाक्टर, प्लाष्टिक घर, असिना छेक्ने जाली प्रमुख छन्।

करीब ३३ प्रतिशत उत्तरदाताले आवेदन पेश गर्ने सूचना समयमा नपाएको बताएका छन् भने, २० प्रतिशतले आफ्नो आवश्यकता अनुसारको नभएको बताएका छन्। हाते ट्रयाक्टर प्रयोगकर्ता मध्ये ८५ प्रतिशतले ट्रयाक्टर चलाउने तालिम नलिएको पाइएको छ। अनुदानमा प्रदान गरिएका यस्ता उन्नत प्रविधि तथा उत्पादन सामाग्रीका प्रयोगले उत्पादनमा बृद्धि भएको भन्ने ४९ प्रतिशत छन्। अनुदान प्राप्त गर्ने किसानले सही सदुपयोग गरेको छ की छैन भनेर बेला बेलामा अनुगमन र मुल्यांकन गर्नु पर्छ भनेर ५३ प्रतिशत उत्तरदाताले सुझाएका छन्। त्यस्तै ९४ प्रतिशतले कृषिमा दिने अनुदानले लागत खर्चमा सहूलियत मिलेको हुनाले भविष्यमा यसलाई निरन्तरता दिनुपर्छ भनेका छन्। करीव ४१ प्रतिशत उत्तरदाताले अहिलेको अनुदान लिने प्रकृया झन्झटिलो भएको बताएका छन्। हाल महाशाखाले ल्याएको अनलाइन प्रणाली निरक्षरताको कारणले गाह्रो भयो भन्ने २२ प्रतिशत मात्र छन्। ३७ प्रतिशत किसानले सामाजिक सञ्जालबाट कृषि सम्बन्धि सूचना प्राप्त गर्छन्।

विषय सूची

दुई शब्द	क
आभार ब्यक्त	क
सारांस	ख
१. परिचय	१
१.१ अनुदान	१
१.२ कृषि क्षेत्रमा अनुदान	१
१.३ अनुदानको औचित्य	१
१.४ अनुदानका क्षेत्रहरु	१
२. अध्ययनका उद्देश्य	२
३. अध्ययनका सिमाहरु	२
४. अध्ययन पद्दती	३
५. सूचना संकलन र विश्लेषण	३
५.१ सर्वेक्षण	३
५.२ फिल्ड भ्रमण तथा प्रत्यक्ष अवलोकन	३
६. विश्लेषण तथा छलफल	३
६.१ प्रदान गरिएका अनुदानहरुको किसिम तथा स्वरूप पहिचान	३
६.२ अनुदानहरुको बर्तमान स्थिति विश्लेषण तथा पहिचान	५
६.३ भविष्यमा अनुदान कार्यक्रम कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ सिफारिस	१४
सन्दर्भ सामाग्री	१५
अनुसूची १ मुख्य कृषि उपजहरुको न्युनतम समर्थन मूल्य तथा उपभोग योग्य कृषि उपजहरुको मापदण्ड निर्धारण	१६
अनुसूची २ कृषि तथा पशु विकास महाशाखा, पोखरा महानगरपालिका कृषि सामाग्री तथा सेवामा अनुदान वितरणको प्रभावकारीता अध्ययन, २०७९	१७
अनुसूची-३ ब्यक्तिगत अन्तरवार्ता लिएका किसानहरुको नामावली	१९
अनुसूची-४ महानगरपालिकामा आएका किसानहरुको महाशाखाको सेवा प्रवाहमा गरिएको सर्वेक्षणको नामावली	२१
अनुसूची-५ महानगरपालिकामा आएका किसानको यान्त्रीकरणमा गरिएको सर्वेक्षणको नामावली	२२
अनुसूची-६ फिल्ड भ्रमण गरिएको कृषकहरुको नामावली	२३
अनुसूची-७ फिल्ड भ्रमणमा केही तस्वीरहरु	२४

१. परिचय

१.१ अनुदान

सरकारबाट जनता वा व्यवसाय संचालकलाई नगद वा जिन्सी सहयोग मार्फत उसको आम्दानी बृद्धिमा मद्दत पुऱ्याउने कार्यलाई अनुदान भनिन्छ। यसबाट वस्तु व्यवस्थापन, वस्तुको मुल्य र आपूर्तिमा सहजता प्रदान गर्दछ।

१.२ कृषि क्षेत्रमा अनुदान

मानव जिवनको आधारभूत आवश्यकता मध्ये खाद्यान्न प्रमुख हो। खाद्यान्नको आपूर्ति कृषि उत्पादनबाट मात्र संभव छ। खाद्य अधिकार मानव अधिकार भित्र पर्ने हुँदा यसको सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रको पहिलो दायित्व हो। कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व बृद्धि, यसको सहज आपूर्ति र पहुँचबाट मात्र खाद्य अधिकार सुनिश्चित हुने भएकोले कृषि पेशा वा व्यवसायमा संलग्न ब्यक्ति, समूह, सहकारी वा निजी क्षेत्रलाई सहयोग पुऱ्याउनु सरकारको कर्तव्य हो। विश्वका प्राय सबै देशहरूले नगद वा जिन्सी अनुदान मार्फत कृषक, कृषक समूह, सहकारी तथा निजी क्षेत्रलाई सहयोग प्रदान गर्दछन्।

कतिपय राष्ट्रको आम्दानीको मुख्य श्रोत नै कृषि क्षेत्र हुने हुँदा यस पेशामा संलग्न व्यवसायी, उद्यमी, श्रमिक र अन्य सरोकारवालाहरूको हित तथा संरक्षणका लागि पनि अनुदान दिने गरेको पाइन्छ। समग्रमा अनुदानबाट कृषि पेशामा आकर्षण, उत्पादनमा बृद्धि, रोजगारीमा बृद्धि, आम्दानीमा बृद्धि, आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धन मार्फत राष्ट्र विकासमा मद्दत पुग्ने विश्वास गरिन्छ। नेपालमा पनि कृषि क्षेत्रको विकासका लागि प्रशस्त अनुदानको व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

नेपाल कृषि प्रधान देश, करीब ६०.४ प्रतिशत जनसंख्या (NPC, 2020) यस पेशामा आवद्ध, देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करिब २७ प्रतिशत योगदान पुऱ्याउने यो क्षेत्रको विकास बिना समग्र देशको विकास सम्भव छैन। कृषि उत्पादन बढाउन मल, बीउ र सिंचाइमा ब्यापक लगानी सहित २० बर्षे कृषि रणनीतिक योजना (Agriculture Perspective Plan 1995) ल्याइयो। नेपालको योजनाबद्ध विकास बि. सं. २०१३ बाट थालनी भएसंगै कृषि विकासलाई पनि प्राथमिकता राखेको पाइन्छ। निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिक र प्रतिस्पर्धात्मक प्रणालीमा परिणत गरी दिगो कृषि विकास मार्फत जीवनस्तर उकास्न राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ लागू गरिएको थियो।

राष्ट्रिय कृषि विकास रणनीति (२०१५ देखि २०३५) ले निर्दिष्ट गरे बमोजिमका लक्ष्यहरू प्राप्तीका लागि पोखरा महानगरपालिकाले कृषि नीति २०७५ र कृषि ऐन २०७७ पारित गरी कार्यान्वयनमा ल्याइसकेकोछ।

कृषिको प्राथमिकता संगसंगै यस क्षेत्रको विकासका लागि अनुदानको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। देशको आर्थिक क्षमता अनुरूप अनुदानको दायरा तथा परिमाणमा पनि बृद्धि भएकै देखिन्छ। विभिन्न आयोजना, परियोजना मार्फत अनुदानको आकार र क्षेत्रमा उल्लेखनीय बृद्धि भएको छ। यस्ता अनुदान सरकारी तथा गैह्र सरकारी क्षेत्रबाट पनि प्रदान गरिन्छ।

१.३ अनुदानको औचित्य

विश्वका प्राय सबै मुलुकहरूले कृषि क्षेत्र र उत्पादक कृषकहरूको हित तथा संरक्षणका लागि परिस्थिति अनुरूप अनुदानको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। मुख्यतः निम्न उल्लेखित अवस्थाहरू सबै वा केहि भएपनि समाधान गर्न अनुदानका प्रावधानहरू राखिएको पाइन्छ।

- » कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन
- » गुणस्तरीय कृषि उत्पादन बढाउन
- » उन्नत तथा आधुनिक प्रविधिहरूको प्रयोग बढाउन
- » कृषिमा आधुनिकीकरण तथा व्यवसायिकतामा बृद्धि गराउन
- » कृषक तथा व्यवसायीहरूको प्रतिष्पर्धी क्षमतामा बृद्धि गराउन
- » उपलब्ध अवसरहरूका भरपुर उपयोग गर्न
- » जोखीम न्यूनिकरण गर्न
- » आफ्ना कृषक तथा कृषि व्यवसायीहरूको संरक्षण गर्न
- » खाद्यसुरक्षा सुनिश्चित गराउन
- » आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्धन गर्न
- » सन्तुलित विकास गर्न

१.४ अनुदानका क्षेत्रहरू

नेपालमा बिद्धमान तीनै तहका सरकारबाट कृषि क्षेत्रको समस्तिगत विकासका लागि अनुदानको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। भलै आसातित उपलब्धिहरू हासिल नभएका, यथेस्त मात्रामा नपुगेको तथा झन्झटिलो बिधि होला तर पनि अनुदान कृषिका हरेक क्षेत्रमा प्रदान गरेको पाइन्छ। हाल उपलब्ध गराइएका अनुदानका क्षेत्रहरू निम्न अनुसार पाइन्छ।

- » बीउ, बेर्नाउत्पादन तथा वितरण कार्यक्रम
- » रासायनिक/प्राङ्गारीक मल खरिद तथा वितरण

- » कृषि यान्त्रिकरण सहयोग कार्यक्रम
- » प्लास्टिक, मल्लिचंग, स्प्रेयर जस्ता उत्पादन सामाग्री
- » औजार/उपकरण सहयोग कार्यक्रम
- » अत्याधुनिक प्रविधि प्रयोग
- » उत्पादन सामाग्री ढुवानी
- » उत्पादनोपरान्तका कृषाकलाप
- » भण्डारण व्यवस्था तथा यसका कृषाकलापमा अनुदान
- » उद्योग स्थापना तथा औद्योगिकीकरण सहयोग
- » बजार व्यवस्थापन सहयोग कार्यक्रम
- » मुल्य अभिवृद्धिका कृषाकलाप
- » साना सिचाई
- » पुर्वाधार स्थापना तथा निर्माण
- » व्यापार प्रवर्धन (राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय) सहयोग कार्यक्रम
- » कृषि सूचना तथा प्रविधि विस्तार
- » बाली वीमा सहयोग
- » कृषि ऋण व्याजदरमा सहयोग
- » न्युनतम समर्थन मूल्यआदि।

पोखरा महानगरपालिका जनसंख्याको हिसाबले देशकै दोश्रो ठूलो नगरपालिका हो (CBS, 2074)। यसको जम्मा क्षेत्रफल ४६४.२४ वर्ग कि.मी. मध्ये करीब ४१ प्रतिशत भू-भाग कृषियोग्य छ भने, ४२ प्रतिशत वन क्षेत्रले ढाकेको छ (Manahar, 2079)। भूउपयोगको हिसाबले कृषिको प्रचुर संभावना भएर पनि यहाँको धान उत्पादनले करीब २५ प्रतिशत मागलाइ पूर्ति गरीराखेकोछ भने, तरकारी उत्पादनले ४७ प्रतिशत माग धानेकोछ। बढ्दो जनसंख्यालाइ सिमित जग्गा जमिनको उत्पादनले खाद्य माग परिपूर्ति गर्न सक्ने देखिदैन भने यहाँका मानव संशाधन बैदेसिक रोजगारीमा पलायन हुनाले कृषि श्रमिकको अभाव टड्कारोछ। यही अवस्थालाइ मध्यनजर गरी कृषि उत्पादन बढाउन उन्नत बीउ, उच्च

प्रविधि तथा यान्त्रिकरण गर्नुको विकल्प छैन। उत्पादन खर्च धेरै लाग्ने, यातायात तथा बजारीकरणको समस्या आदिले गर्दा किसानहरू उत्साहका साथ कृषि पेशा अँगालेको देखिदैन। यसै कारण लागत खर्च घटाउन तथा कृषकहरूलाइ बिभिन्न प्रकारका सहूलियत प्रदान गरी कृषि क्षेत्रमा आकर्षण बढाउन पोखरा महानगरपालिकाले पनि राष्ट्रिय कृषि नीति र कृषि विकास रणनीति अनुरूप कृषिका बिभिन्न क्षेत्रमा अनुदान दिइने व्यवस्था गरेकोछ।

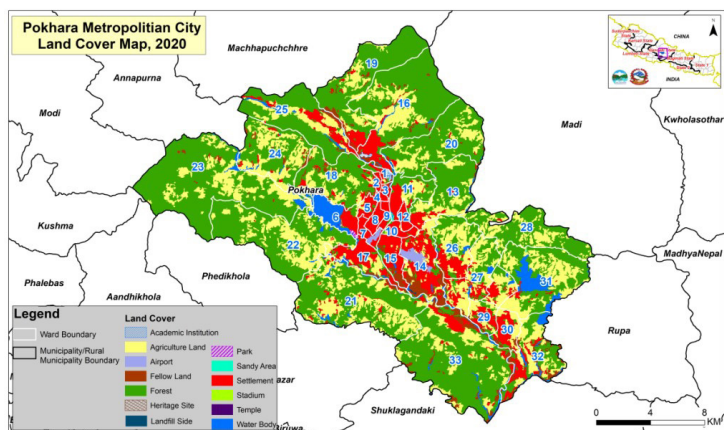
२. अध्ययनका उद्देश्य

कृषि तथा पशुपालन क्षेत्रमा प्रदान गरिएको अनुदानको प्रभाव कस्तो छ भनी कृषकबाट यसको प्रतिक्रिया लिनु यस अध्ययनको मुख्य रहेको थियो तथापी यसका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न रहेकाछन्।

१. पोखरा महानगरपालिकाको भौगोलिक क्षेत्रभित्र महानगरपालिका तथा अन्य निकायहरूबाट प्रदान गरिएका अनुदानहरूको किसिम तथा स्वरूप पहिचान गर्ने
२. अनुदानहरूको बर्तमान स्थिति विश्लेषण तथा पहिचान गर्ने
३. भविष्यमा अनुदान कार्यक्रम कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ सिफारिस गर्ने
४. अध्ययन प्रतिवेदन तयार पारी पो.म.न.पा मा पेस गर्ने

३. अध्ययनका सिमाहरू

नेपाल सरकारले कृषि क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका अनुदान जस्तै: ट्रयाक्टर, टिलर, सीड ड्रिल, थ्रेसिङ, स्प्रेयर, प्लाष्टिक घर, साना सिचाइ, नहर मर्मत, पम्पसेट, सिचाइ पाइप, संकलन केन्द्र, किसान बजार, होलसेल बजार, नर्सरी व्यवस्थापन, फलफूल बगैचा व्यवस्थापन, माछा पोखरी, माछाका भुरा, महाजाल, पशुपालन तथा गोठ सुधार, मौरी पालन, बीउ तथा प्याकेजीङ आदि मा प्रदान गर्दै आएकोछ। समय सीमा र आर्थिक सीमाको कारण यी सबै वस्तु तथा सेवाको प्रभावकारीता अध्ययन गर्न संभव नभएकोले अहिले गोठ सुधार, असिना छेक्ने जाली, प्लाष्टिक घर, स्थाइ संरचना र हाते ट्रयाक्टरको मात्र यस अध्ययनले समेटेकोछ। अध्ययन क्षेत्रका कृषि अभ्यास, लागत वस्तुको उपलब्धता, ढुवानी सेवा तथा अन्य जोखिमका अवयवहरू अरू ठाउँका अध्ययनसँग तुलना गर्न नमिल्ने भएकाले यहाँ उल्लेखित कुराहरू सबै ठाउँमा एकैनासले लागू नहुन सक्छ।

चित्र १: पोखरा महानगरपालिकाको भू-उपयोग

४. अध्ययन पद्धती

यो अध्ययन प्रतिवेदन प्राथमिक सूचना संकलन र दितीय सूचनाहरु (पूर्व प्रकासित पुस्तक तथा प्रतिवेदन) को आधारमा मिश्रित प्रकृयाबाट तयार गरिएको छ। पोखरा महानगरपालिकाको ३३ वडाहरू मध्ये (१,२,३,४,६,८,९,१० बाहेक) धेरै थोरै सबै वार्डमा कृषि क्षेत्रमा अनुदान लिएका कृषकहरूलाई समेटेर यो अध्ययन गरिएको छ। गत चार बर्ष देखि यता मिनी ट्रिलर, प्लाष्टिक घर निर्माण, असिना छेक्ने जाली, गोठ सुधार, मोडल फार्म तथा उन्नत बीउबिजनमा अनुदान प्राप्त गरेका अनुदान प्राप्त नगरेका कृषकहरूबाट गोला प्रथाद्वारा ६३ जनाकृषक छनौटगरी ब्यक्तिगत अन्तरवार्ता लिइएको थियो। दुइ चरणमा गोष्ठीको आयोजना गरी प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना संकलन गरीएको थियो। त्यसैगरी, कृषि तथा पशु विकास महाशाखामा आएका किसानहरूसँग यान्त्रीकरण संबन्धि ३४ जना र महाशाखाको सेवा प्रवाह संबन्धि २६ जनासँग KOBO Toolbox द्वारा द्रुत सर्वेक्षण पनि गरीएको थियो। कृषक अन्तरवार्ताका साथसाथै बैधताको लागि १३ जना सेवाग्राहीको फिल्ड अनुगमन पनि गरिएको थियो। दितीय श्रोत अन्तर्गत पूर्व प्रकासित पुस्तक, नेपाल सरकारको ऐन तथा नीति/नियम, वेवसाइट, सभा तथा गोष्ठीका प्रस्तुतीकरण र अनुसन्धान प्रतिवेदनलाई सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा अवलम्बन गरी यो प्रतिवेदन बढी प्रभावकारी बनाउने प्रयास गरीएको छ।

अनुसन्धानकर्ताको स्थलगत भ्रमण तथा कृषकहरु, कृषि प्राविधिकहरु र बिषय विशेषज्ञहरूसँगको छलफलद्वारा संकलित सूचनाहरूलाई बैधता परिक्षण गरी प्रस्तुत गरिएको छ। अझै पनि हाम्रा कृषकहरुले उचित व्यवसायिक योजना नबनाइकन परम्परागत विधिद्वारा कृषि व्यवसाय सञ्चालन गर्दा आशातित फाइदा लिन नसकिरहेको अवस्थामा कसरी यसलाई अधिकतम फाइदा लिन सकिन्छ भनी कृषक स्वयं र अन्य सरोकारवालाहरूसँग पुनः छलफल गरिएको थियो।

५. सूचना संकलन र विश्लेषण

यो अध्ययनलाई प्रभावकारी बनाउन निम्न विधि द्वारा सूचना संकलन र विश्लेषण गरिएको थियो।

५.१ सर्वेक्षण

कृषि अनुदान प्रभावकारीता अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप कृषक अन्तरवार्ताको लागि प्रश्नावली तयार गरिएको थियो। विषय विशेषज्ञको राय सुझाव अनुसार यो प्रश्नावली परिस्कृत गरीएको थियो। दुइवटा गोष्ठी आयोजना गरी ब्यक्तिगत रूपमा यो प्रश्नावली भर्न अनुरोध गरिएको थियो जसमा अध्ययनविज्ञहरुले सहजीकरण गर्नुभएको थियो। यस प्रकृयामा जम्मा ६३ जना कृषक सहभागी भएका थिए। यसको अलवा कृषि तथा पशु विकास महाशाखामा आएका कृषकहरूसँग यान्त्रीकरण संबन्धि ३४ जना र महाशाखाको सेवा प्रवाह संबन्धि २६ जना सँग द्रुत सर्वेक्षण पनि गरीएको थियो। संकलित आँकडाहरूलाई कम्प्युटर एप्लिकेसन एक्सेलमा इन्ट्रीगरी SPSS मा विश्लेषण गरिएको थियो जसलाई आवृतिमा, प्रतिसतर वर्णानात्मक प्रस्तुत गरिएको छ।

५.२ फिल्ड भ्रमण तथा प्रत्यक्ष अवलोकन

अनुदानमा वितरण गरिएका कृषि सामाग्रीहरूको अवस्था, यसको उपयोगिता र समस्या बारे बुझ्न अध्ययन टोली किसानहरूकै घर खेतमा गइ कृषकसँग प्रत्यक्ष अन्तरक्रिया गरी कृषि सामाग्रीहरूको प्रभावकारीता र उहाँहरूको अनुभव तथा सल्लाह/सुझाव संकलन गरिएको थियो।

६. विश्लेषण तथा छलफल

६.१ प्रदान गरिएका अनुदानहरूको किसिम तथा स्वरूप पहिचान

पोखरा महानगरपालिकाको भौगोलिक क्षेत्र भित्र कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, प्रधानमन्त्री कृषि आधुनीकरण परियोजना तथा महानगरपालिकाबाट बिभिन्न कार्यक्रमहरूमा प्रदान गरिने अनुदान प्रतिसत निम्न तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १: पालिका क्षेत्रभित्र प्रदान गरिने अनुदानका किसिम

सेवा प्रदायकको नाम	सेवाको विवरण	अनुदान %
१. कृषि ज्ञान केन्द्र, कास्की	१.१ साना सिंचाई सहयोग	९०%
	१.२ ग्रामिण पोषण सुरक्षण कार्यक्रम	९०%
	१.३ आलु खेति प्रबर्धन विशेष कार्यक्रम	९०%
	१.४ व्यवसायिक फलफूल खेति प्रबर्धन	७५%
	१.५ श्रोत केन्द्र स्थापना तथा सुदृढिकरण	७५%
	१.६ जिल्लास्तर बीउ बिजन आत्मानिर्भर कार्यक्रम	७५%
	१.७ फलफूल बगैचा सुदृढिकरण तथा क्षेत्र बिस्तार	७५%
	१.८ धानको मुल बीउ उत्पादन सहयोग	७५%
	१.९ धानको उन्नत बीउ उत्पादन सहयोग	७५%
	१.१० क्षेत्रफलको आधारमा तरकारी उत्पादन प्रोत्साहन सहयोग	रु ३००० प्रति रोपनी
	१.११ बाझो जमिनमा व्यवसायिक खेती प्रोत्साहन	रु ५००० प्रति रोपनी
	१.१२ क्लस्टरमा रैथाने बाली संरक्षण संरक्षण	९०%
	१.१३ कृषि यान्त्रिकीकरण सहयोग	८५%
	१.१४ बिशेष बाली प्रबर्धन कार्यक्रम	९०%
२. प्र.कृ.अ.प.	२.१ कस्टम हायरिंग सेन्टर	५०%
	२.२ सेमी हाइटेक प्लास्टिक घर	८५%
	२.३ साना सिंचाई निर्माण तथा मर्मत	८५%, ५०%
	२.४ प्रांगारिक मल कारखाना स्थापना	८५%
	२.५ पोस्ट हार्भेष्ट सेन्टर स्थापना	८५%
	२.६ आधुनिक नर्सरी निर्माण	८५%
	२.७ संरचना सहितको हेल्लेट	१००%
	२.८ सेमी हाइटेक ग्रीन हाउस	८५%
	२.९ स्थाई प्लास्टिक घर निर्माण सहयोग	८५%, ५०%
	२.१० साना मेसिनरी औजार सहयोग	५०%
	२.११ भकारो सुधार	५०%
	२.१२ अस्थाई प्लास्टिक घर निर्माण	५०%
	२.१३ नर्सरी श्रोत केन्द्र स्थापना	५०%
	२.१४ श्रोत केन्द्र भवन निर्माण (बीउ)	८५%
३. प्रदेश कृषि निर्देशनालय	३.१ ग्रामिण साना कृषि उद्यम विकास कार्यक्रम	५०%
	३.२ निजी सरकारी साझेदारीमा कृषि उपजको प्रशोधन एवं उद्योग स्थापना कार्यक्रम	५०%
	३.३ समुदाय स्तर कृषि उपज उत्पादन कार्यक्रम	बढीमा ९०%
४. महानगरपालिका	४.१ कृषि उपज संकलन तथा बजारीकरण (किसान बजार, संकलन केन्द्र, ढुवानी साधन, कोल्ड रूम अदि)।	५०-१००% सम्म
	४.२ नगद प्रोत्साहन सहयोग (उत्पादन, क्षेत्रफल विस्तार, फलफूल बगैचा ब्यवस्थापन, वीमा, पशु संख्या)	कार्यक्रम अनुसार फरक हुने
	४.३ स्रोत केन्द्र स्थापना	कार्यक्रम अनुसार फरक हुने
	४.४ कस्टम हायरिंग केन्द्र तथा यान्त्रिकीकरण सहयोग कार्यक्रम	५०%
	४.५ कृषि उत्पादन सामग्री बितरण	५०%
	४.६ कृषि प्रसार तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम	१००%
	४.७ साना सिंचाई कार्यक्रम	अधिकतम ८५%
	४.८ कौसी खेती प्रबर्धन	५०%
	४.९ सुन्तला बगैचा ब्यवस्थापन सहयोग	४ वर्षसम्मका लागि प्रति बोट रु.१०० का दरले

पोखरा महानगरपालिका भित्र बिशेष गरी तीनवटा निकायबाट (कृषि ज्ञानकेन्द्र, पी.एम.ए.एम.पी. तथा प्रदेश कृषि निर्देशनालय) कृषक, कृषक समूह, कृषि सहकारी तथा कम्पनी/उद्योगहरुलाई अनुदान सहयोग गरेको देखिन्छ। ज्ञान केन्द्र कास्कीबाट १४ कृषिका क्षेत्रहरु, पी.एम.ए.एम.पी. बाट १३ र प्रदेश कृषि निर्देशनालयबाट ३ वटा क्षेत्रमा अनुदानमा लगानी गरेको देखिन्छ। सिंचाई परियोजना, उत्पादन बृद्धि, क्षेत्रफल बिस्तार (फलफूल तथा तरकारी), बाँझो जमिनको सदुपयोग साथै रैथाने बाली बिकास तथा प्रबर्धनमा सहयोग पुर्याएको पाइन्छ। यस्का अतिरिक्त कागुनो खेति विस्तारका लागि जोड दिएको पाइन्छ।

पी.एम.ए.एम.पी. परियोजनाबाट पनि महानगरका कृषकहरु लाभान्वित भएको देखिन्छ। उच्च प्रविधिको प्रयोग, यान्त्रिकीकरण, उत्पादनोपरान्तका सेवाहरु, बाजारीकरण, पूर्वाधार निर्माण, सिंचाई, बीउ बिजन, श्रोत केन्द्र निर्माण, प्रांगारिक मल उद्योग तथा भकारो सुधार कार्यक्रम आदि मार्फत महानगरपालिकाका कृषक, समूह, सहकारी तथा कृषि उद्योग व्यवसायहरु लाभान्वित भएको देखिन्छ।

पोखरा महानगरपालिका, प्रदेश कृषि निर्देशनालयको कार्यक्रमबाट पनि लाभान्वित भएको देखिन्छ। सानाकृषि उद्यम बिकास, उत्पादन बृद्धि तथा कृषि उपज प्रशोधन मार्फत निर्देशनालयले सहयोग पुर्याएको पाइन्छ। व्यक्ति भन्दा पनि समूह र समुदाय केन्द्रित सहयोग प्रदेशले संचालन गरेको देखिन्छ।

६.२ अनुदानहरुको बर्तमान स्थिति विश्लेषण तथा पहिचान

पोखरा महानगरपालिका अन्तरगत पूर्णरूपमा शहरीकरण नभएका वार्डहरुलाई भौगोलिक दृष्टिकोणले दुइ भागमा विभाजन गरेर आँकडालाई प्रस्तुत गरिएकोछ। जस्तै: वडा नं. ५, १४, १६, १९, २५, २६, २९ र ३० लाई शहरी क्षेत्र र वडा नं. ११, १३, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २७, २८, ३१, ३२ र ३३ लाई ग्रामिण क्षेत्र। वडा नं. १, २, ३, ४, ६, ७, ८, ९, १०, १२, १५, १७ हरूमा उल्लेख्य कृषि कार्य नगर्ने हुनाले यी वडाहरुलाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छैन। विश्लेषण गरिएको सूचनाहरुलाई निम्न उप शिर्षकमा तल प्रस्तुत गरिएकोछ।

६.२.१ महानगरपालिकाबाट स्वीकृत गरिएका नीति तथा ऐनहरुको सारांस

कृषि नीति २०७५ लाई ५ वटा संभाकमा विभाजन गरी ब्याख्या गरिएकोछ। उक्त ५ संभाक मध्ये ४ नं.मा प्रमुख कार्यक्रमहरुको व्याख्या गरेको पाइन्छ। उक्त कार्यक्रम थप ५ वटा उपसंभाक र ३७ बुँदामा व्याख्या गरेको पाइन्छ। उक्त बुँदाहरुमा महानगरपालिकाको कृषि कार्यक्रमलाई पूर्णरूपमा उल्लेख गरेको देखिन्छ।

यसै गरी कृषि ऐन २०७७ लाई ११ परिच्छेद, ३७ दफा र ११४ उपदफामा व्याख्या गरिएकोछ। महानगरपालिकाबाट प्रदान गरीने कृषि अनुदानलाई परिच्छेद ६ को दफा १३ लाई ९ वटा उपदफामा विभक्त गरी कानुनी व्यवस्था गरिएकोछ। उक्त कानुनमा उपदफा ५ मा महानगरपालिकाले कार्यक्रमको औचित्यतता अनुसार सार्वजनिक क्षेत्रमा संचालन गरिने गतिवधिको लागि सतप्रतिशत अनुदान, समूह, सहकारी, संजालको सहभागितामा सामूहिक हितमा हुने कार्यक्रमका लागि ७० प्रतिशत र व्यक्तिगत कृषक, फर्म तथा कम्पनीको लागि बढीमा ५० प्रतिशत अनुदान उपलब्ध गराउन सक्नेछ साथै उपदफा ६ मा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि महानगर पालिकाले गरिबीको रेखामुनी रहेका दलित, जनजाति, भूमिहिन कृषकहरुलाई निर्देशिका बनाई विशेष अनुदान उपलब्ध गराउन सक्ने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। यसका साथै हालसालै २०७९ असारमा बसेको कार्यपालिकाको बैठकबाट २३ वटा मुख्य कृषि उपजहरुको न्युनतम समर्थन मूल्य तथा कृषि उत्पादन सामाग्रीहरुको मापदण्ड पारित गरी कार्यान्वयनमा समेत ल्याइसकेकोछ। (अनुसुची १)।

६.२.२ अनुदानको अवस्था र क्षेत्र

क्षेत्रगत हिसाबले हेर्दा करीब ४८ प्रतिशत उत्तरदाता शहरी इलाकाबाट रहेकाछन् भने, ५२ प्रतिशत ग्रामिण क्षेत्रबाट रहेकाछन्। कृषि अनुदान प्राप्त गर्नुभएको छ की छैन भन्ने प्रश्नमा करीब ८१ प्रतिशत उत्तरदाताले अनुदान प्राप्त गर्नुभएकोछ भने १९ प्रतिशतले प्राप्त नगर्नुभएको जनाइएकोछ (तालिका २)।

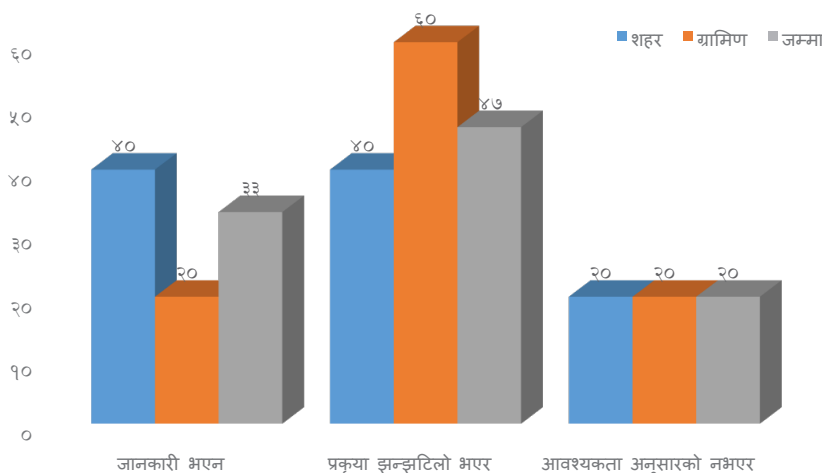
तालिका २ भौगोलिक क्षेत्रगत अनुदान प्राप्त गरेका र नगरेका उत्तरदाताहरू

क्र.स.	विवरण	शहरी क्षेत्र		ग्रामिण क्षेत्र		जम्मा	
		संख्या	प्रतिसत	संख्या	प्रतिसत	संख्या	प्रतिसत
१	प्राप्त गरेको	२५	३४.२	३४	४६.६	५९	८०.८
२	प्राप्त नगरेको	१०	१३.७	४	५.५	१४	१९.२
जम्मा		३५	४७.९	३८	५२.१	७३	१००

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तरवार्ता, २०७९

यहाँ करीब १९ प्रतिशत उत्तरदाताले कृषिमा अनुदान नपाएको भन्ने सन्दर्भमा किन तपाइले अनुदान पाउनुभएन भन्ने हाम्रो जिज्ञासामा, जानकारी अथवा सूचना समयमा नपाएको (३३%), अनुदान लिने प्रकृया झन्झटिलो भएर (४७%) र कृषकको आफ्नो आवश्यकता अनुसारको नभएको (२०%) भन्ने थाहा हुन आएकोछ (चित्र २)।

त्यसैगरी, कृषिमा आउने अनुदान सही किसानले पाएनन्, अलि टाठा बाठा किसानले मात्रै पटक पटक पाएका छन् भन्ने गुनासोको सवालमा करीब ५६ प्रतिशत उत्तरदाताले वास्तविक किसानले नपाएको भन्ने जवाफ आएको छ, ३१ प्रतिशतले वास्तविक किसानले नै पाएका छन् भन्ने जवाफ रहेकोछ भने १३ प्रतिशतको मिश्रित जवाफ रहेकोछ।

चित्र २: अनुदान नपाउनुका कारणहरू

यस सर्वेक्षणमा करीब ८१ प्रतिशत उत्तरदाताले अनुदानमा विभिन्न कृषि सामग्रीहरू प्राप्त गरेका छन् जसलाई तलको तालिका ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ। सबैभन्दा धेरै जवाफ मिनी ट्रिलर (४१) प्राप्त गर्ने, प्लाष्टिक घर निर्माणमा (४०) र असिना छेक्ने जाली (२६) पाइएकोछ। त्यसैगरी उन्नत बीउबिजन (१२) र अन्यमा साना सिंचाइ, मल्टिप्ल प्लाष्टिक, पिस्ने मेसिन, बाख्रा पालन, रासायनिक मल र चप कटर (१०) रहेकाछन्।

कृषि सामग्री दिदा त्यो उपकरण चलाउने तथा मर्मत तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने। ट्राक्टर वितरण गर्दा धेरैले चलाउन र सामान्य मर्मत गर्न पनि नजानेर त्यतिकै थन्क्याएर राखियो। यसरी हरेक मान्छेलाई मेसीन दिनु भन्दा एकजनालाई राम्रो तालिम दिएर अन्य किसानलाई सेवा दिने प्रकृया बसाले राम्रो हुन्छ।
-जित ब. बस्नेत, पोखरा-१६

तालिका ३: कृषि अनुदानमा पाएका सामग्रीहरूको विवरण

क्र.सं.	विवरण	शहरी क्षेत्र (संख्या)	ग्रामिण क्षेत्र (संख्या)	जम्मा (संख्या)
१	मिनी ट्रिलर	१५	२६	४१
२	प्लाष्टिक घर निर्माण	१८	२२	४०
३	असिना छेक्ने जाली	११	१५	२६
४	उन्नत बीउबिजन	६	६	१२
५	अन्य	७	३	१०
जम्मा		५७	७२	१२९

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तरवार्ता, २०७९

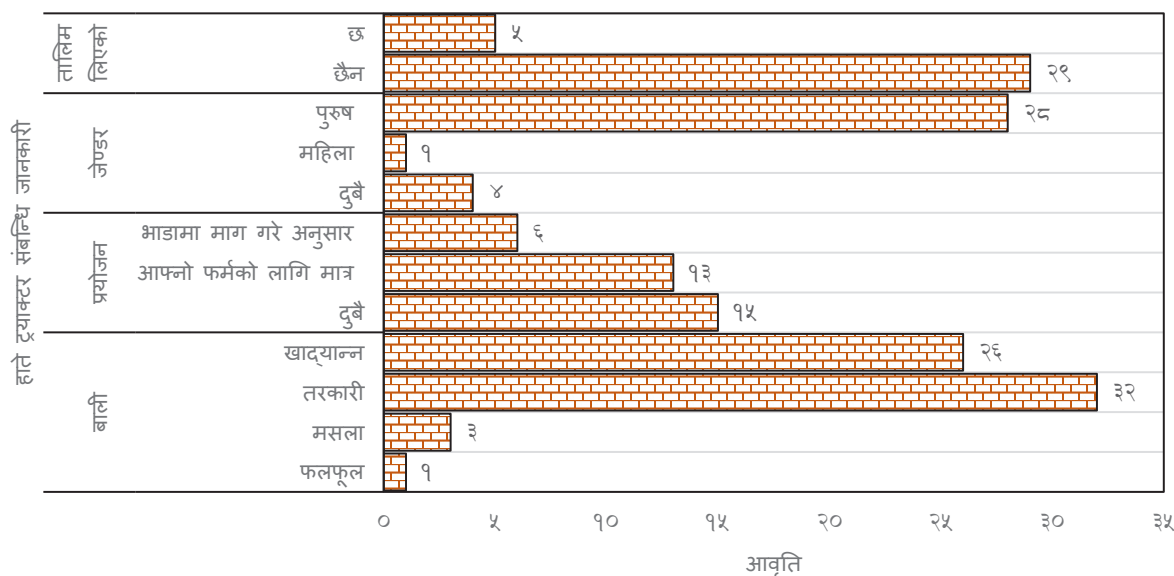
महाशाखा कार्यालयमा गरिएको द्रुत सर्वेक्षण अनुसार ३४ जना हाते ट्याक्टर प्रयोगकर्ता मध्ये २९ जनाले तालिम नलिएको बताएका छन् भने ५ जनाले मात्र तालिम लिनुभएको देखिन्छ (हे. चित्र ३)। लैंगिक दृष्टिकोणले २८ जवाफ पुरूषले चलाउने छ भने १ जवाफ महिलाले चलाउने आएकोछ। त्यसैगरी, यसको प्रयोग संबन्धमा आफ्नो फर्मको लागि मात्र प्रयोग गर्नुहुने १३, माग अनुसार भाडामा ६ र दुबै प्रयोजनमा भन्ने १५ जवाफ आएकोछ। ट्याक्टर कुन बाली उत्पादनमा प्रयोग गर्नुभएको छ भन्ने प्रश्नमा ३२ वटा जवाफ तरकारी, २६ जवाफ खाद्यान्न उत्पादन, ३ जवाफ मसला बाली १ जवाफ फलफूल भन्ने बहुउत्तर प्राप्त भएकोछ।

प्लाष्टिक घर र साना सिचाइ अनुदानमा पाएको तर त्यस भित्र के रोप्ने कसरी रोप्ने भन्ने प्राविधिक ज्ञान नभएको।
-भवानी थापा, पोखरा-२५, हेम्जा

६.२.३ अनुदानको प्रभावकारीता

कृषिमा दिइने अनुदानको मुख्य उद्देश्य भनेको उन्नत प्रविधि र यान्त्रिकरणको माध्यमबाट कृषि लागत मूल्य घटाइ उत्पादन बृद्धी गर्नु हो भने, थोरै लगानी भएका साना किसानसम्म सहज रूपले उन्नत प्रविधि पुर्याउनु पनि हो। यसरी कृषि उत्पादनमा अनुदान प्राप्त गरेका किसानलाई के कसतो लाभ वा फाइदा भयो भनी सोधेका थियौ जसको नतिजा तलको तालिका ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ। सबैभन्दा बढी जवाफ उत्पादनमा बृद्धी (३६), खेती खर्च कम लागेको (२७) र मज्दुर समस्याको समाधान (१९) भन्ने रहेको छ। अर्जुन आचार्य (पोखरा-१९, लामाचौर) का अनुसार यसता उन्नत प्रविधि, प्लाष्टिक घर, ले उत्पादन दोब्बर भएको सुनाउनु भयो।

पशुपालनको लागि संरचना पहिले नै बनीसकेका कृषकले अनुदान पाइने आशामा फेरी अर्को संरचना थपेको जसले गर्दा थप व्ययभार बढ्न गयो। बरू उसलाई पशु किन्न वा दाना किन्न सहूलियत प्रदान गर्नु पर्यो। -हिरा भण्डारी, पोखरा-१४, मझरीपाटन

चित्र ३: ट्याक्टर संबन्धि तालिम, प्रयोगकर्ता र प्रयोजन

तालिका ४: अनुदानको कारणले आएको परिवर्तन

क्र.सं.	विवरण	शहरी क्षेत्र (संख्या)	ग्रामिण क्षेत्र (संख्या)	जम्मा (संख्या)
१	उत्पादनमा बृद्धी भएको	१४	२२	३६
२	खेती खर्च कम लागेको	१०	१७	२७
३	मज्दुर समस्याको समाधान	७	१२	१९
४	जोखिम न्यूनीकरण	८	१०	१८
५	नाफामा बृद्धी भएको	७	११	१८
जम्मा		४६	७२	११८

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तरवार्ता, २०७९

हाते ट्याक्टर महिलाहरूले स्टार्ट गर्न गाह्रो भयो, बटन थिचेर अन गर्ने प्रविधिको भए सहज हुने थियो। मोडल फर्मको लागि पावर ट्रिलर आवश्यक भएको। -मनिता पूर्जा, बेगखोला दिदिबहिनी कृषि फर्म, पोखरा-२७, अर्घौं

कृषि अनुदानले उत्पादनमा बढी र किसानहरूलाई सहूलियत प्रदान त अवश्य भएको छ तर यसलाई अझ

प्रभावकारी बनाउन के सुधार गर्नुपर्छ भन्ने सवालमा अधिकतम उत्तरदाताले साच्चिकै गर्ने खालको किसान हो की होइन मूल्यांकन गर्ने र सामग्री दिए पछि सही सदुपयोग गरेको छ की छैन अनुगमन (३९) गर्नुपर्ने सुझाएका छन्। त्यसैगरी झोलामा कागजपत्र बोक्नेलाई भन्दा वास्तविक किसान पहिचान गरी (१७) अनुदान दिदा बढी प्रभावकारी हुने बताएका छन् (तालिका ५)।

तालिका ५: अनुदानलाई बढी प्रभावकारी बनाउने उपायहरू

क्र.सं.	विवरण	शहरी क्षेत्र (संख्या)	ग्रामिण क्षेत्र (संख्या)	जम्मा (संख्या)
१	अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्नुपर्ने	१९	२०	३९
२	कृषक पहिचान गरी वास्तविक किसानलाई दिने न की पहुँचवाला ब्यक्तिलाई	९	८	१७
३	प्राविधिक सेवा दिनुपर्ने	३	७	१०
४	उत्पादनमुखी बनाउनुपर्ने	३	६	९
५	अनुदान बढाउनुपर्छ	१	२	३
६	झन्झटीलो हुनुभएन	०	३	३
७	पालिकाले सेवा प्रदायक, जनप्रतिनिधि तथा सेवाग्राहीसँग समन्वय गर्नु पर्छ	२	०	२
८	एक पटक अनुदान पाएकालाई बारम्बार दोहोर्याएर नदिने	०	२	२
९	सूचना समयमा पुर्याउनुपर्ने	१	१	२
१०	एक घर एक टनेल	१	०	१
११	समूहको संचालक समितिलाई जिम्मादिने	१	०	१
जम्मा		४०	४९	८९

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, २०७९

६.२.४ अनुदान प्रति कृषकको धारणा

कतिपय कृषकहरू अनुदान दिनु राम्रो होइन, यसले माग्ने बानी बसाउँछ भनेको सुन्न सकिन्छ भने, कति किसानलाई यसता सहयोगले कृषि उत्पादनमा ठूलो राहत मिलेको महशुस गर्दछन्। यसै क्रममा हामीले कृषिमा दिइने अनुदान राम्रो हो की होइन भनेर सोधेका थियौं। तल दिएको तालिका ६ बाट प्रष्ट हुन्छ की, करीब ९८ प्रतिशत उत्तरदाताले कृषिमा अनुदान दिनु राम्रो कुरा हो

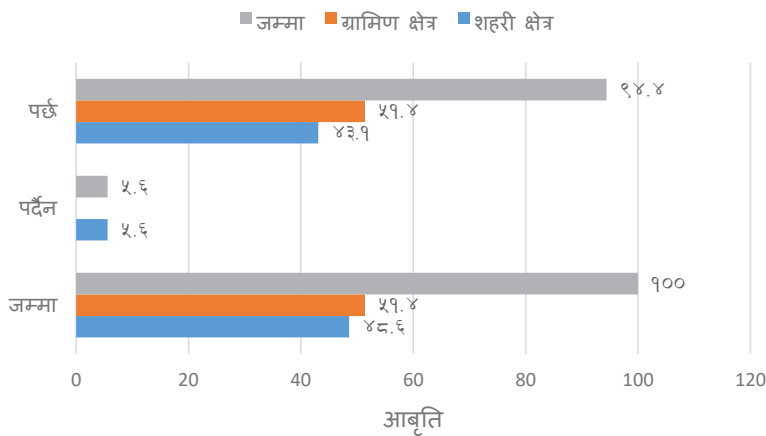
भन्नुभएको छ भने मात्र दुइ प्रतिशतले राम्रो होइन भन्ने धारणा राख्नभएको छ।

असिना छेक्ने जाली प्रभावकारी भएको तर धुरीबाट च्यातीन शुरू गर्ने रहेछ। यसको मर्मतको लागि प्लाष्टिक सिलिङ मेसिनको आवश्यकता रहेको छ। हाइटेकको लागि ३ फेज लाइन चाहिने तर भाडाको जग्गामा जडान गर्दा खर्च मात्र बढ्ने देखियो। -लिल छन्त्याल, पोखरा-२७, रिठ्ठेपानी

तालिका ६: कृषि अनुदान दिनु राम्रो हो

क्र.सं.	विवरण	शहरी क्षेत्र		ग्रामिण क्षेत्र		जम्मा	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	राम्रो हो	३४	५०.७	३२	४७.८	६६	९८.५
२	राम्रो होइन	१	१.५	०	०	१	१.५
जम्मा		३५	५२.२	३२	४७.८	६७	१००.०

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, २०७९

चित्र ४: अनुदान कार्यक्रमको निरन्तरता

त्यसै गरी हाम्रो अर्को जिज्ञासा, यसता अनुदान कार्यक्रमहरूको निरन्तरता हुनु पर्छकी पर्दैन भन्ने थियो। यसमा पनि अधिकांसको जवाफ (९४%) निरन्तरता हुनुपर्छ भन्ने रहेकोछ (हे. चित्र ४)। निरन्तरता हुनु पर्ने कारणहरूमा कृषकलाई लगानी गर्न गाह्रो हुने भएकोले कृषक सहूलियतको लागि (३४), कृषि उत्पादन बढाउन (२३), साना किसानलाई उद्धमी बनाउन (११) र जोखिम न्यूनीकरण गर्न (६) भन्ने बहुउत्तर प्राप्त भएको छ।

करीब ६ प्रतिशत उत्तरदाताले कृषिमा अनुदानका कार्यक्रमहरू निरन्तरता हुनु हुदैन भनेका छन् (हे. चित्र ४)। निरन्तरता नहुनु पर्ने कारणहरूमा, उत्पादन नगर्ने

मान्छेले अनुदान पाएको हुन्छ (६७%), अनुदान होइन बरु सुलभ कर्जा र बजारको निश्चितता हुनु पर्ने (३३%) भन्ने रहेकाछन्।

कृषकहरूलाई प्रदान गरिने अनुदान संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारका फरक फरक अनुपातमा उपलब्ध गराएको पाइएकोछ। सबै तहबाट प्राप्त गर्ने अनुदानमा एकरूपता हुनुपर्छ भन्ने किसानहरूको राय छ। हाल भएको ५०।५० अनुदान प्रतिशत कस्तो लाग्छ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा करीब ४६ प्रतिशत उत्तरदाताले ठीकै छ भन्ने जवाफ दिएका छन् भने, ५३ प्रतिशतले कृषकलाई दिने अनुदान कम भएको जनाएका छन् (तालिका ७)।

तालिका ७: हाल प्रदान गरीदै आएको अनुदानको प्रतिशतको पर्याप्तता

क्र.स.	विवरण	शहरी क्षेत्र		ग्रामिण क्षेत्र		जम्मा	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	ठीकै छ	२०	२८.६	१२	१७.१	३२	४५.७
२	कम छ	१३	१८.६	२४	३४.३	३७	५२.९
३	बढी छ	०	०	१	१.४	१	१.४
जम्मा		३३	४७.१	३७	५२.९	७०	१००

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, २०७९

अहिले प्रदान गरीदै आएको कृषि अनुदान केही निश्चित क्षेत्रमा जस्तै: संरचना निर्माण, वीमा, गोठ सुधार, यान्त्रिकरण आदिमा मात्र प्रदान गरीदै आएको सन्दर्भमा कृषिका अन्य क्षेत्रमा पनि आवश्यक रहेको किसानहरूले बताएका छन्। किसानबाट आएका ती विभिन्न क्षेत्र तलको तालिका ८ मा प्रस्तुत गरीएकोछ। सबैभन्दा धेरै जवाफ आवश्यकता अनुसारका र वास्तविक किसानलाई दिनुपर्छ (१७), उत्पादन बृद्धीमा (१२), फलफूल तथा बजारीकरण

(६) रहेकाछन्। त्यसैगरी अन्यमा सामूहिक खेती, दूध, मकै खेती, तथा कफि खेतीमा पनि अनुदान दिनु पर्ने बताएकाछन्।

पशुसेवामा माटेको औषधी माग्न जाँदा धेरैवटा गाइ रहेछन् छैन भन्छन्। पशु विरामी पर्दा पशु चिकित्सक ल्याउदा सेवा शुल्क महंगो भन्छन् जुन सामान्य किसानले तिर्न सक्दैन। रु ८५ को रातो मुतुवाको औषधिलाई मलाई पाँच हजार भन्यो। -गोपाल गिरी, पोखरा-३०, शिशुवा

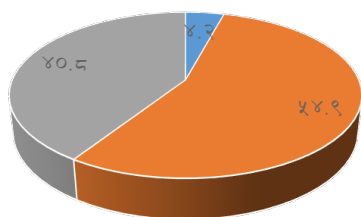
तालिका ८: अनुदान दिनु पर्ने कृषि कार्यक्रमहरू

क्र.सं.	विवरण	शहरी क्षेत्र (संख्या)	ग्रामिण क्षेत्र (संख्या)	जम्मा (संख्या)
१	आवश्यकता अनुसार वास्तविक कृषकलाई	९	८	१७
२	उत्पादन बृद्धिमा	५	७	१२
३	मल तथा उन्नत बीउमा	६	१	७
४	यान्त्रिक उपकरणमा	५	२	७
५	फलफूल तथा तरकारीमा	१	५	६
६	बजारीकरणमा	४	२	६
७	प्राविधिक सहयोगमा	४	१	५
८	बेमौसमी उत्पादनमा	२	३	५
९	सिँचाइमा	२	०	२
१०	सामुहिक खेतीमा	०	२	२
११	सवै ठाउँको लागि अनुदान एकै किसिमको हुनुहुन्न	१	१	२
१२	दूधमा	२	०	२
१३	कफि खेतीमा	०	१	१
१४	मौरी पालनमा	१	०	१
१५	पशुपंछी पालनमा	०	१	१
जम्मा		४२	३४	७६

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तरवार्ता, २०७९

अनुदान लिने प्रकृया झन्झटिलो भएको गुनासो कृषकहरूबाट हामीले बारम्बार सुन्दैआएका छौं। के साच्चिकै यो प्रकृया अछेरो छ त? भन्ने जिज्ञासा राखेका थियौं। करीब ४१ प्रतिशत उत्तरदाताले अनुदान लिने प्रकृया झन्झटिलो भएको बताएका छन् भने, ५५ प्रतिशत उत्तर ठीकैछ भन्ने आएकोछ (हे. चित्र ५)।

यसको अलावा, किसानहरूले समयमा सूचना नपाएको तथा निवेदन दिने समयवधि थोरै भएको भन्ने जन गुनासोको सवालमा तपाइलाइ अहिले भइरहेको व्यवस्था कस्तो लाग्छ भनेर सोधेका थियौं। करीब ७० प्रतिशत

■ धेरै सजिलो ■ ठीकै ■ झन्झटिलोछ

चित्र ५: अनुदान लिने प्रकृया कतिको सजिलो छ भन्नेमा किसानको प्रतिक्रिया

उत्तरदाताले आवेदन पेश गर्ने समयवधि निश्चित राख्नपर्ने राय ब्यक्त गरेका छन् भने, २७ प्रतिशत उत्तरदाताले बाह्र महिना खुल्ला राख्नपर्ने धारणा राखेकाछन्।

हाल प्रदान गरीदै आएको कृषि अनुदान सवै क्षेत्र र किसानलाई समान दिइने गरिएकोछ तर भौगोलिक हिसावले टाढा अथवा दुर्गम क्षेत्रका किसान र शहर नजिकका किसानहरूलाई समान हुनु पर्छ की फरक हुनुपर्छ भन्ने हाम्रो जिज्ञासा थियो। तल दिएको तालिका ९ अनुसार ७३ प्रतिशत जवाफ भुगोलको आधारमा अनुदान रकम फरक हुनुपर्छ भन्ने राय आएको छ भने करीब २७ प्रतिशतले सबै भौगोलिक क्षेत्रमा समान हुनुपर्छ भन्ने बताएकाछन्।

अनुदान धेरै किसानलाई पुर्याउछु भन्दा प्रदान गरिने रकम सानो हुनजान्छ जसले त्यति ठुलो उत्पादन लागतमा योगदान पुर्याउदैन। बरू थोरै किसानलाई दिने बढी रकमको सहूलियत दिदा राम्रो हुन्छ। साथै अनुदान दिइने सामान कम्सल छन् गुणस्तरीय सामग्री दिनुपर्ने।

-बिष्णु पौडेल, पोखरा- २९, भण्डारढीक

तालिका ९: अनुदान अनुपात दुर्गम र सुगम क्षेत्रमा एकैरूपको हुनुपर्छ

क्र.सं.	विवरण	शहरी क्षेत्र		ग्रामिण क्षेत्र		जम्मा	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	पर्छ	७	९.९	१२	१६.९	१९	२६.८
२	पर्दैन	२७	३८.०	२५	३५.२	५२	७३.२
जम्मा		३४	४७.९	३७	५२.१	७१	१००.०

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तरवार्ता, २०७९

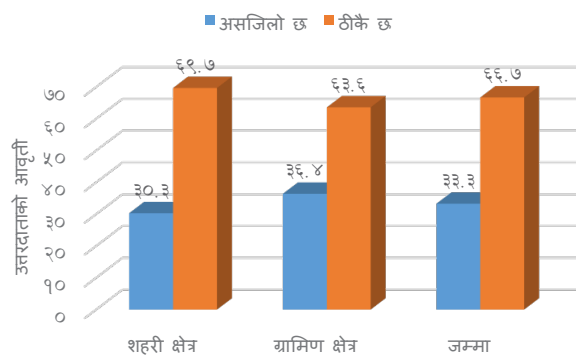

त्यसैगरी कस्ता किसानलाई अनुदान दिनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने प्रश्नमा, व्यवसायिक कृषक र निर्वाहमुखी कृषकलाई दिइने अनुदान फरक हुनुपर्छ (४७), सम्पन्न र विपन्न किसानलाई फरक हुनुपर्छ (१४), सबै किसानलाई बराबर हुनुपर्छ (१४) र अन्यमा एउटै किसानलाई दोहोर्याएर नदिने, प्रांगारिक उत्पादनलाई दिनुपर्छ, र लगानीमा होइन उत्पादनको आधारमा दिइनुपर्छ (४) भन्ने बहुमत उत्तर प्राप्त भएकोछ।

६.२.५ सूचना प्रविधि

हाल कृषि तथा पशु विकास महाशाखाले कृषकहरूलाई कार्यालय धाउने समस्याबाट छुटकारा दिन कृषि अनलाइन मोबाइल एप्स सेवा सञ्चालनमा ल्याएकोछ। प्रायः जसो किसानहरू निरक्षर रहेको सन्दर्भमा यो प्रणाली व्यवहारिक नभएको धेरैको गुनासो सुनिन्छ। हामीले अनलाइन निवेदन दिने प्रणाली कस्तो लाग्यो भनेर सोधेका थियौं।

करीब ६७ प्रतिशत उत्तरदाताले यो प्रणाली ठीकैछ भन्ने बताएका छन् भने ३३ प्रतिशतले मात्र यो प्रणाली असजिलो भयो भन्ने जवाफ आएकोछ (हे. चित्र ६)। चाखलाग्दो कुरा त के छ भने, शहरी क्षेत्र र ग्रामिण क्षेत्रका किसानले यो प्रणाली ठीकै छ भन्ने क्रमश ७० र ६४ प्रतिशत छ जुन त्यती ठुलो भिन्नता होइन। यसको मतलव के हो भने ग्रामिण क्षेत्रका किसान निरक्षर भए पनि प्रविधिमैत्री छन् भन्न सकिन्छ।

चित्र ६: अनलाइन आवेदन प्रणालीबारे किसानको अनुभव

एक तिहाइ उत्तरदाताले अनलाइन प्रणाली असजिलो भनीरहेको सन्दर्भमा, यसलाई कसरी सहज बनाउन सकिन्छ त भनेर जिज्ञासा राखेका थियौं। यो प्रणालीलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउने उपायहरू तालिका १० मा प्रस्तुत गरीएकोछ जसमा ३४ प्रतिशतले सबै किसानलाई जानकारी गराउनु पर्ने धारणा राख्नु भएको छ भने, २२ प्रतिशतले निरक्षर हुनाले गाह्रो भएको, २० प्रतिशतले कार्यालय सहायता कक्षको व्यवस्था गर्नुपर्ने सुझाएकाछन्।

टनेल मात्र दिएर भएन, सो भित्र रोप्ने बीउबिजन पनि दिनु पर्यो। साथै कस्तो ठाउँमा टनेल बनाउने भनेर प्राविधिक ज्ञान पनि दिइनु उपयुक्त हुन्छ। फिल्ड भ्रमणको समयमा टनेल भित्र तरकारी डुवानमा परेको प्रत्यक्ष देखियो।
-बिष्णु बराइली, पोखरा-२९, पटनेरी

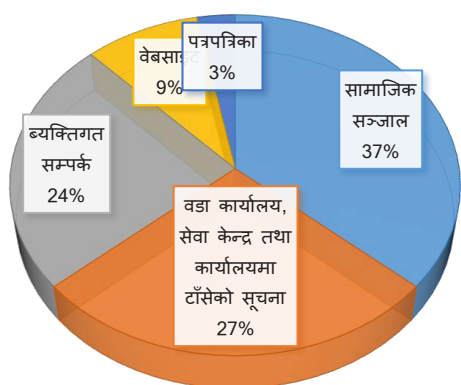
तालिका १०: अनलाइन प्रणाली सहज बनाउने उपायहरू

क्र.स.	विवरण	शहरी क्षेत्र		ग्रामिण क्षेत्र		जम्मा	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	सजिलो तरीकाले भर्न मिल्ने गराउनुपर्छ	८	३४.८	३	११.१	११	२२.०
२	सबै किसानलाई जानकारी गराउने	६	२६.१	११	४०.७	१७	३४.०
३	कार्यालयमा सहायता कक्षको व्यवस्था गर्नुपर्ने	७	३०.४	३	११.१	१०	२०.०
४	किसानहरूको लेखपढ कम हुनाले गाह्रो भएकोछ	१	४.३	१०	३७.०	११	२२.०
५	कृषि सेवाकेन्द्र मार्फत फर्म भर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने	१	४.३	०	०	१	२.०
जम्मा		२३	१००.०	२७	१००.०	५०	१००.०

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, २०७९

कृषि महाशाखा कार्यालयमा आएका किसानसँग गरीएको द्रुत सर्वेक्षणमा, किसानले सूचना कहाँबाट प्राप्त गर्छन् भन्ने सवालमा, सामाजिक सञ्जालबाट ३७ प्रतिशतले, कार्यालयमा टाँस गरेको सूचनाबाट २७ प्रतिशत, ब्यक्तिगत सम्पर्कद्वारा २४ प्रतिशत, वेबसाइट ९ प्रतिशत र पत्रपत्रिका मार्फत ३ प्रतिशतले पाउने गरेकाछन् (हे. चित्र ७)। यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने किसानहरूमाझ सामाजिक सञ्जाल एउटा महत्वपूर्ण सूचनाको श्रोत हुँदै गएको पाइन्छ।

कृषि महाशाखा कार्यालयमा आएका किसानसँग गरीएको द्रुत सर्वेक्षणमा, २६ जना मध्ये १३ जना (५०%) ले कार्यक्रमको बारे जानकारी लिन तथा सूचनाको लागि आएको बताएका छन्। यसले के कुरा संकेत गर्छ भने हाम्रा कृषक दाजुभाइ दिदीबहिनीहरू सूचनाको लागि कार्यालयमा संपर्क गर्ने बानी बसेको देखिन्छ। तर अर्को तर्फ हेर्ने हो भने, प्राविधिक सोधपुछको लागि भने करीब ११ प्रतिशत (२६ जनामा ३ जना) मात्र कार्यालय आएको पाइन्छ (श्रोत: कार्यालयमा गरेको द्रुत सर्वेक्षण, २०७८)।

चित्र ७: किसानका सूचनाको श्रोतहरू

६.२.६ कृषकहरूका सल्लाह सुझाव

अहिले भइरहेको अनुदान बाहेक भविष्यमा कस्ता किसिमको अनुदान ल्याउदा राम्रो हुन्छ भन्ने सवालमा करीब ३५ प्रतिशतले प्रभावमुखी हुनु पर्यो भनेकाछन् भने, २९ प्रतिशतले किसानको आवश्यकताको आधारमा दिनु पर्ने सुझाएकाछन्। त्यसै गरी १३ प्रतिशतले लगानीको आधारमा होइन उत्पादनको आधारमा अनुदान दिनुपर्ने बताएका छन् (तालिका ११)।

२८ रोपनी जग्गामा पर्माकल्चर मोडलमा खेती गर्न शुरू गरेको। अहिले फार्ममा १५ वटा गाइ र करीब ८० वटा बाख्रा रहेको। पर्माकल्चर विशेषज्ञ राखेर योजना तयार गरे तापनि आफुसँग प्राविधिक ज्ञान नभएको। अनुदान भन्दा सफ्टलोन उपयुक्त हो।
-प्रज्वल थापा, पोखरा-१४, मझरीपाटन

तालिका ११: कृषि तथा पशुपालन क्षेत्रमा हुनुपर्ने अगामी अनुदान

क्र.स.	विवरण	शहरी क्षेत्र		ग्रामिण क्षेत्र		जम्मा	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	प्रभावमुखी हुनुपर्यो	११	३२.४	१३	३७.१	२४	३४.८
२	आवश्यकता अनुसारको दिनुपर्यो	११	३२.४	९	२५.७	२०	२९.०
३	उत्पादनको आधारमा	४	११.८	५	१४.३	९	१३.०
४	झन्झटीलो हुनुहुन्न	२	५.९	५	१४.३	७	१०.१
५	पशु उपचारमा	१	२.९	१	२.९	२	२.९
६	पशुको दानामा	०	०	१	२.९	१	१.४
७	रोगकिराको क्षतिपूर्ति	०	०	१	२.९	१	१.४
८	उत्पादनमा होइन लागतमा वीमा दिनुपर्ने	१	२.९	०	०	१	१.४
९	सुलभ कर्जा	१	२.९	०	०	१	१.४
१०	पशु खरीदमा	१	२.९	०	०	१	१.४
११	दुधमा	१	२.९	०	०	१	१.४
१२	गुणस्तरीय सामग्री हुनुपर्ने	१	२.९	०	०	१	१.४
जम्मा		३४	१००.०	३५	१००.०	६९	१००.०

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तरवार्ता, २०७९

समग्रमा किसानका थप सल्लाह सुझावहरू तल दिइएको तालिका १२ मा प्रस्तुत गरिएकोछ। अधिकांसको सुझाव अनुदान आवश्यकता अनुसार दिनुपर्दछ (१५) भन्ने रहेकोछ। किसानलाई ट्रिलर चाहिएको छ तर चप कटर

दिने होइन भन्ने हो। त्यसैगरी समयमा मल, बीउ उपलब्ध गराउनु पर्ने (८), समय समयमा किसानको क्षमता अभिवृद्धी गर्न तालिम तथा अवलोकन भ्रमण गराउनुर्ने (७) भन्ने सुझाव दिएकाछन्।

तालिका १२: कृषकका थप सल्लाह सुझावहरू

क्र.सं.	विवरण	शहरी क्षेत्र (संख्या)	ग्रामिण क्षेत्र (संख्या)	जम्मा (संख्या)
१	आवश्यकता अनुसार अनुदान हुनुपर्छ	९	६	१५
२	समयमै मल तथा बीउ उपलब्ध हुनुपर्ने	४	४	८
३	अवलोकन भ्रमण, तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने	३	४	७
४	किसान कार्यालय धाउने होइन, प्राविधिक किसानको खेतबारीमा पुग्नु पर्दछ	१	४	५
५	कृषि प्रविधि र प्राविधिकको कमि	१	३	४
६	बजारको व्यवस्था	३	१	४
७	महिना लाग्ने प्रकृया हुनुहुन्न किनकी, किसानसँग कार्यालय धाउने समय हुन्न	१	२	३
८	एक पटक वडा तथा कृषि सञ्जालको सिफारिस बुझाएपछि पटक पटक बुझाउन नपर्ने गर्नुपर्ने	०	२	२
९	उत्पादित वस्तुको भण्डारण र बजारीकरणमा सहयोग	२	०	२
१०	दण्ड र जरीवानाको व्यवस्था हुनुपर्ने	१	१	२
११	अनुदान बन्द गरौ	१	०	१
१२	एक किसान एक उत्पादन गर्नु राम्रो	१	०	१
१३	किसानको जिज्ञासा तथा सुझाव गुगल फर्ममा व्यवस्थित गर्नुपर्ने	०	१	१
१४	भारतीय तरकारी बिना चेक जाँच आउने प्रणाली बन्द गर्नुपर्छ	०	१	१
१५	एउटै किसानलाई बारम्बार अनुदान नदोहोर्नुपर्ने	१	०	१
१६	जनप्रतिनिधि, कृषिसेवा केन्द्र तथा सेवाग्राहीबिच समन्वय हुनुपर्ने	०	१	१
जम्मा		२८	२६	५४

श्रोत: व्यक्तिगत अन्तरवार्ता, २०७९

त्यसैगरी गोष्ठीमा उपस्थित कृषकहरूलाई निम्न पाँचवटा समूहमा विभाजन गरी कृषि अनुदान प्रभावकारी बनाउन के कस्ता सुझाव छ भनी छलफल गरिएको थियो। हरेक समूहको सल्लाह/सुझावलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ।

क) **कृषि उत्पादन सामाग्री समूह:** माटोको गुणस्तर नियमित जाँच गर्ने, सिंचाइ सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने, मल/बीउ समयमा उपलब्ध गराउनु पर्ने, किसानले कुन ठाउँमा कति उत्पादन गर्ने सो अनुगमन गरी अनुदान दिने, रासायनिक मल भन्दा जैविक मलमा जोड दिनु पर्ने, कृषि औजारहरू गुणस्तरहीन हुनाले कृषक मारमा परेकाछन् यस्ता सस्ता सामाग्री बजारमा आउन सरकारले रोक्न पर्ने, जग्गा भाडामा लिएर खेती गर्दा जग्गाधनीले जग्गा खाली गर भन्छन् जस्तैगर्दा किसान घाटामा जान्छ, वास्तविक किसानसँग जग्गा छैन तर खेती नगर्ने मान्छेसँग प्रसस्त जग्गा छ र बाँझो बसेकोछ त्यस्ता

जग्गा सरकारले भूमिबैंक मार्फत व्यवस्थापन गर्नु पर्ने।

ख) **कृषि यान्त्रिकरण समूह:** कृषि यन्त्र दिएपछि तालिमको व्यवस्था गर्नु पर्ने, किसानले सामान खरीद गर्दा सरकारी प्रकृया पुर्याउन गाह्रो छ, भौगोलिक अवस्था अनुसार कृषि यन्त्रहरू दिदा साना/ठुला दिनुपर्छ, मर्मतको लागि ५० प्रतिशत अनुदान दिदा प्रभावकारी हुन्छ, यान्त्रिकरणमा अनुदान ७५ प्रतिशतसम्म बढाउनु पर्छ, डिजेल/पेट्रोलबाट होइन सोलारबाट चल्ने मेसिन ल्याउनु पर्ने, किसानको वर्गीकरण गरेर मात्र सामाग्री दिने, समूहमा ट्याक्टर दिदा अनुदानको लगानी एक जनाले गरेको हुन्छ उस्ले अन्य सदस्यको काम गर्दैन, कृषि यान्त्रिकरणमा जोत्ने हलो मात्र होइन अन्य सामाग्री जस्तै, ग्रेडिङ, प्याकिङ अदिमा पनि अनुदान दिनु पर्ने।

- ग) **सूचना प्रविधि, प्रचार तथा प्राविधिक ज्ञान समूह:** धेरै किसान मोबाइल चलाउन जान्दैनन् त्यसैले अध्यक्ष मार्फत सूचना प्रवाह गर्ने, मोबाइल एप्स कसरी चलाउने भनेर अभिमुखीकरण तालिम दिनुपर्छ, कुन सिजनमा के लगाउने भनेर सुचना/जानकारी दिने, किसानको खेतबारीमै गएर अनुगमन बढाउनु पर्छ, एक वडामा एक प्राविधिक राख्न पर्ने।
- घ) **कृषि व्यवसायीकरण मोडेल समूह:** बजारको ग्यारेण्टी हुनुपर्ने, लोगो सहितको प्याकेजिङ, सहज ढुवानीको व्यवस्था, मूल्य निर्धारण गर्नु पर्ने।
- ङ) **कृषि बजारिकरण समूह:** पसलेले किसानसँग रू ८० किनेर रू ११०मा बेच्छ केहि नगरी उसले धेरै नाफा खान्छ, बन्दा बजारमा छोडेर गएको अहिलेसम्म पैसा दिएका छैनन्, आर्थिक अवस्था कमजोर भएका किसानलाई मूल्यांकन गरी बढी अनुदान दिनुपर्छ।

६.३ भविष्यमा अनुदान कार्यक्रम कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ सिफारिस

६.३.१ निष्कर्ष तथा सुझाव

समग्रमा अनुदानलाई विश्लेषण गर्ने हो भने नेपालमा अनुदानको व्यवस्था नभएको कृषिको कुनै पनि क्षेत्र बाँकी रहेको देखिदैन । बीउ देखी बिदेश व्यापारसम्म ओगटेको अनुदानले कृषि क्षेत्रमा केहि प्रगति गरेता पनि आशातित प्रगति भने गरेको देखिदैन। रासायानिक मल, उन्नत बीउविजन तथा सिंचाइमा (साना सिंचाइ) उपलब्ध गराइएको अनुदानले खाद्यन्नको उत्पादकत्व बृद्धिमा तथा तरकारी बालीको विविधीकरण, क्षेत्रफल बृद्धि, कुल उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धिमा भने उल्लेख्य सहयोग पुगेको पाइन्छ ।

कृषि क्षेत्रमा प्रदान गरिएको अनुदानले वास्तविक किसानलाई उत्पादन लागतमा सहूलियत हुनुको साथै उत्पादनमा पनि बृद्धि भएको पाइन्छ। नयाँ प्रविधि शुरू शुरूमा प्रयोग गर्न अफठ्यारो परे तापनि निरन्तरको अभ्यास पछि विस्तारै सहज हुन थालेको, सूचनाको खोजी गर्ने, आवेदनको लागि कागज पत्र जुटाउने साथै डिजीटल प्रणालीमा पनि विस्तारै अभ्यस्त हुदैगरेको पाउन सकिन्छ। यति भन्दै गर्दा किसानहरूसँगको अन्तरक्रिया, फिल्ड भ्रमण तथा विषय विशेषज्ञहरूसँगको छलफल पश्चात यसता कार्यक्रम भविष्यमा अझ बढी प्रभावकारी बनाउन

निम्न सुझावहरू दिइएको छ।

१. पुर्व लगानीको मुल्यांकन गरी सोहि लगानीलाई साझेदारी प्रतिसत कायम गरी अनुदान दिनु पर्ने किनकी पशुपालनमा संरचना निर्माणमा अनुदान दिदा पहिले नै संरचना बनाएर व्यवसाय शुरू गरीसकेका किसानलाई अनुदान लिनको लागि फेरी अर्को संरचना बनाउनु पर्दैन र कम आय भएका किसानलाई थप व्ययभारबाट बचाउन सकिन्छ।
२. बैंकबाट ऋण लिंदा गरिएको धितो मुल्यांकनलाई आधार मानि अनुदान दिने व्यवस्था गर्नु बढी उपयुक्त हुन्छ ताकि अनुदानको लागि छुट्टै व्यवसाय वा फर्मको मुल्यांकन गर्दा लाग्ने प्राविधिक मानव संशाधन तथा समयको पनि बचत हुन्छ।
३. गरीब तथा सिमान्तकृत किसानलाई सतप्रतिसत अनुदान उपलब्ध हुनु पर्ने देखिन्छ किनकी त्यसता किसानहरूले आफुसँग भएको लगानी पहिल्यै लगाइ सकेको हुनाले अनुदानको लागि धेरै व्ययभार थाम्न सक्दैनन्।
४. अनुदान प्रदायक निकायबाट वितरीत अनुदान प्रतिसत एकैरूपको कार्यक्रमको लागि समान प्रतिसत हुनु पर्ने किनकी पालिकाले दिने अनुदान प्रतिसत भन्दा प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकरण कार्यक्रमले दिने प्रतिसत बढी हुनाले किसानहरू बढी पाउने तर्फ आकर्षित भएको पाइयो।
५. प्राविधिक सहयोग, अनुगमन तथा मूल्यांकनमा जोड दिनु पर्ने। जस्तै कतिपय किसानहरूले प्लाष्टिक घर अनुदानमा पाएको तर प्लाष्टिक घर कस्तो ठाउँमा बनाउने, त्यस भित्र कसता कसता बाली कसरी लगाउने भन्ने बारे प्राविधिक ज्ञान नभएको पाइयो। साथै अनुदानका सहूलियत पाएका किसानले उदेश्य अनुरूप उत्पादन गरे की गरेनन् भनेर अनुगमन गर्ने र नगर्ने किसानलाई अर्कोपटक अनुदान नदिने गर्दा वास्तविक किसान लाभान्वित हुने संभावना बढी रहन्छ।
६. पचास प्रतिसत अनुदान भने पनि किसानले पाउने रकम धेरै कम हुन जान्छ किनकी, लेखापरीक्षणको शुल्क, प्रस्तावना लेखन शुल्क तथा कर कट्टी गर्दा वास्तविक पाउने रकम भन्दा निकै कम पाएका हुन्छन् अतः लगानीमा भन्दा वस्तु उत्पादनको आधारमा अनुदान दिदा उपयुक्त देखिन्छ।

७. जग्गा भाडा महँगो परेको, केहि समय खेति गरेपछि हट्नु पर्ने अवस्था: भूमि बैकको व्यवस्था गरी जग्गा उपलब्ध गराउनुपर्ने। सार्वजनिक पर्ती जग्गा उपलब्ध गराउने।
८. संजाल, वाई तथा प्रबिधिकको अनुगमन फितलो रहेको, कडाइ नहुदा अनुदान दुरुपयोग भएको: अनुदान अनुगमन कमिटी गठन गरि कार्यान्वयनमा ल्याउने।
९. समुह, सहकारी भन्दा ब्याक्तिगत फर्म केन्द्रित हुदा आम उत्पादन र धेरै जना सम्म सेवा पुग्न नसकेको: सबै किसिमका सेवाग्राही संवोधन हुने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
१०. ब्यबसायिक योजना वा फारम डायरी तयार नभएको: व्यसायिक कार्ययोजना तयारी पश्चात अनुदान स्विकृत गर्ने।
११. अनुदान स्विकृत तथा भुक्तानी प्रकृया झन्झटीलो: अनुगमन समितिबाट फिल्ड निरीक्षण गराइ सिफारिसका आधारमा भुक्तानी दिने।
१२. सरोकार वाला निकायले आफ्नो मात्र कार्यक्रम को प्रचार प्रसार गर्ने तर बृहद प्रचार प्रसार तथा अनुगमन नहुने: सवै सरोकारवालहरूको समन्वयमा सेवा ग्राहीको छनौट, प्रचार प्रसार तथा अनुगमनको व्यवस्था मिलाउने।
१३. अनुदान प्राप्त गरेपछि निश्चित बर्ष सम्म खेति गर्नुपर्ने नीतिगत नभएको: कार्यक्रम हेरी फलोअपको नीतिगत व्यवस्था गर्ने।
१४. अनुदानको लागि गुणस्तरीय सामग्री सुपथ दरमा उपलब्ध नहुने: उत्पादन सामग्रीको गुणस्तर तथा मूल्य निर्धारण पश्चात उपलब्ध गराउने।

सन्दर्भ सामाग्री

- Agriculture Project Service Center, 1995. Agriculture Perspective Plan. Kathmandu.
- Ministry of Agriculture and Cooperative, 2061. National Agriculture Plan. Kathmandu.
- Ministry of Agricultural Development, 2015 AD. Agriculture Development Stragety. Kathmandu.
- Pokhara Lekhnath Metropolitan City, 2075. Agriculture Policy. Local Gazette, Pokhara.
- National Agriculture Policy 2061.
- Central Bureu of Statistics, 2074. Rural Municipality/Municipality's Profile of Kaski. Pokhara, Kaski.
- Beni Bahadur Basnet. PowerPoint presentation shared in MoLMAC, Gandaki Pradesh, 2076
- Manaahar Kadariya. PowerPoint presentation shared in stakeholders meeting, 2079
- Website: <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/five-policies-for-agriculture/>
- Annual program and budget 2078/79, AKC, Kaski
- Compilation of Subsidy program 2078, PMAMP, Pokhara
- Subsidy program in Kaski district provided by Agriculture Development Directorate, 2078/79.
- National Planning Commision, 2020. The Fifteenth Plan (2019/20-2023/24), Kathmandu.
- Ministry of Agricuture and Development, 2013. Agriculture Development Strategy. GoN, Kathmandu.
- Website: <https://pokharamun.gov.np/content>

अनुसूची १

मुख्य कृषि उपजहरूको न्यूनतम समर्थन मूल्य तथा उपभोग योग्य कृषि उपजहरूको मापदण्ड निर्धारण

पोखरा महानगरपालिकाले तोकेको न्यूनतम समर्थन मूल्य विवरण			
सि.नं.	कृषिउपजको नाम		न्यूनतम समर्थन मूल्य रु. प्रति के.जी.
१.	जेठो बुढोधान		६०
२.	मकै		५५
३.	गहु		६०
४.	कोदो		६०
५.	फापर		१३०
६.	कागुनो		१२०
७.	तोरी		१७५
८.	काउली		२१
९.	बन्दा		१५
१०.	रायोसाँग		१४
११.	गोलभेडा		३५
१२.	सिमी		५२
१३.	घेरौला		१६
१४.	काक्रो		२१
१५.	करेला		२०
१६.	आलु		२६
१७.	अदुवा		३४
१८.	खुर्सानी		५२
१९.	लसुन		१४०
२०.	प्याज		३५
२१.	कार्पमाछा		३००
२२.	मह		७५०
२३.	च्याउ		१५०

उत्पादक तथा खरिदकर्ता सुचिकर्ता हुनुहुने न्यूनतम समर्थन मूल्यमा कृषि उपज खरिद तथा व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धी कार्यसिधी २०७८ र पोखरा महानगरपालिका महासभाबाट तोकेको मूल्य र मापदण्ड अनुसार हुनेछ, थप जानकारीको लागि पोखरा महानगरपालिका कृषि महाशाखा, नियमित सूचना र प्रविधि जानकारीको लागि Pokhara Krishi मोबाइल एप हेर्नुहोस् ।

उपभोग योग्य कृषि उपजहरूको मापदण्ड

ताजा तरकारी/हरियो तरकारी आलु

- बालीको जात अनुसार गुण भएको हुनुपर्ने।
- उत्पादन स्थल कहाँ हो भन्ने एकिन हुनुपर्ने।
- उत्पादन गर्दा सकेसम्म प्रशस्त प्राङ्गारिक मलको प्रयोग गरेको तथा बाली चक्रको क्रममा कोसे बाली लगाएको हुनुपर्ने।
- कृषिपिपेको र सडेगलेको कारण उपभोग गर्न अयोग्य हुनुहुँदैन, सफा, ताजा र नओइलाएको हुनुपर्दछ।
- दाग वा चोट लागेका, चाउरी परेका, छिपिपिका वा बेसाइजका उत्पादन भए ताजा तरकारीको रूपमा प्रयोग गर्न नमिल्ने हुनुहुँदैन।
- रोग किरा नलागेको हुनुपर्दछ, हरियो सागको लागि फुलेको भाग र छिपिपिका पात हुनुहुँदैन।
- पानीले पखालेको भए सफा पिउन योग्य पानीले पखालेको हुनुपर्दछ। प्याकेजिङ गरिएको भए बाहिर बाट देखिने गरि प्याक गर्नुपर्नेछ।
- विक्री स्थल, संकलन केन्द्र वा उत्पादन स्थलको सरसफाई राम्रो हुनुपर्दछ। सकेसम्म कुनै पनि प्रकारको कडा रसायनिक विषादी प्रयोग नगरेको, प्रयोग गरेको भए कम असर गर्ने खालको र विषादी प्रयोग पछि पर्खनु पर्ने समय पुरा गरेको हुनुपर्ने।
- उत्पादित वा विक्री वितरण गर्ने वस्तु ग्रेडिङ गरेको हुनुपर्ने।
- उत्पादित वा विक्रीयोग्य वस्तु सुरक्षित र गूणस्तरिय हुनुपर्दछ।
- उत्पादित कृषि उपज कुन स्थानमा कति क्षेत्रफलमा उत्पादन भएको हो, खेति प्रविधि कुन विधि बाट गरिएको थियो, आदि विवरण माग गरे अनुसार उपलब्ध गराउनुपर्ने।

अनुसूची २

कृषि तथा पशु विकास महाशाखा, पोखरा महानगरपालिका कृषि सामाग्री तथा सेवामा अनुदान वितरणको प्रभावकारीता अध्ययन, २०७९

तपाइको नाम:.....

पालिका:.....

वार्ड नं. :.....

टोल वा गाउँको नाम:.....

संपर्क नं.:.....

- १) तपाइले पोखरा महानगरपालिकावा अन्य संघसँस्थाबाट विगत ४ वर्ष भित्रमा कुनै अनुदान प्राप्त गर्नुभएको छ की छैन? क) छैन ख) छ
- २) यदि छैन भने के कारणले पाउनुभएन?
क) जानकारी नभएर ख) फुर्सद नभएर ग) प्रकृया झन्झटीलो भएर
घ) आवश्यकता अनुसारको नभएर ङ) कार्यालय टाढा भएर च) अन्य भए, खुलाउनुस् .....
- ३) यदि पाउनु भएको छ भने, के के मा पाउनुभएको छ?
क) जोत्ने मेसिनमा ख) प्लाष्टिक घर निर्माणमा ग) असिना छेक्ने जालीमा
घ) उन्नत बीउ तथा बेर्नामा ङ) अन्य केही भए, खुलाउनुहोस् .....
- ४) तपाइले प्राप्त गर्नु भएको अनुदानले कृषि कार्यामा के परिवर्तन ल्याएकोछ? (बहुउत्तर राख्न सकिनेछ)
क) उत्पादन बृद्धी ख) खेती खर्च कम लागेको ग) मजदुर उपलब्धताको समस्या समाधान
घ) जोखिम न्यूनीकरण ङ) नाफामा बृद्धी च) कुनै परिवर्तन भएन
- ५) तपाइको विचारमा यसता अनुदानका कार्यक्रमहरूको निरन्तरता हुनु पर्छ की पर्दैन?
क) पर्छ ख) पर्दैन
- ६) क) यदि पर्छ भने किन पर्छ? .....
ख) पर्दैन भने किन पर्दैन? .....
- ७) तपाइको विचारमा कस्ता कृषि कार्यहरूमा अनुदान दिदा उपयुक्त होला? .....
- ८) हाल प्रदान गरिएको अनुदान प्रतिसत कस्तो लाग्छ?
क) ठीकै छ ख) कम छ ग) बढी छ

- ९) दुर्गम र सुगम क्षेत्रको लागि प्रदान गरिने अनुदान एकै किसिमको हुनु पर्छ की पर्दैन?
क) पर्छ ख) पर्दैन
- १०) अनुदानको किसिम कस्तो हुनु पर्दछ?
क) सबै कृषकलाई समान ख) धनी र गरीव कृषकलाई फरक फरक हुनु पर्ने
ग) ब्यवसायिक कृषक र निर्वाहमुखी कृषक बिच फरक हुनु पर्दछ
घ) अन्य भए उल्लेख गर्नुस् .....
- ११) तपाइको विचारमा वास्तविक कृषकले अनुदान प्राप्त गरे जस्तो लाग्छ की लाग्दैन?
क) लाग्छ ख) लाग्दैन
- १२) तपाइको विचारमा कृषिमा अनुदान दिनु उपयुक्त हो वा होइन?
क) हो ख) होइन
- १३) हालको अनुदान लिने प्रकृया कस्तो लाग्छ?
क) अति सजिलो छ ख) ठीकै छ ग) झन्झटीलो छ
- १४) अनुदान निवेदन आव्हानको लागि समयावधि कति राख्न उपयुक्त हुन्छ
क) निश्चित समयावधि तोकिएको हुनुपर्ने ख) समयावधि नतोक्ने ग) अन्य उल्लेख गर्नुस्.....
- १५) तपाइको विचारमा कृषि क्षेत्रमा प्रदान गरिने अनुदान प्रभावकारी बनाउनको लागि के गर्नुपर्ला?
.....
- १६) कृषि तथा पशुपालनमा अगामी अनुदान कस्तो हुनपर्छ?
.....
- १७) कृषि क्षेत्रमा लागेका कृषकहरूलाई सरकारबाट के कस्ता सेवाहरूमा सहयोग प्रदान गर्न उपयुक्त देख्नुहुन्छ?
.....
- १८) पोखरा महानगरपालिकाको अनलाइन आवेदन प्रणाली कस्तो लागेको छ?
क) असजिलो छ ख) ठीकै छ ग) अन्य भए, उल्लेख गर्नुस् .....
- १९) अनलाइन आवेदन प्रणालीलाई थप ब्यवस्थित गर्न के गर्नुपर्ला? .....
- २०) तपाइका थप सुझावहरू भए कृपया उल्लेख गर्नुहोला। .....

तपाइको समय र सूचनाको लागि धन्यवाद!

अनुसुची-३

ब्यक्तिगत अन्तरवार्ता लिएका किसानहरूको नामावली

SN	Name	Municipality	Ward	Village	Contact#
1	Brihaspati Dhakal	Pokhara	30	Mohoriya	9846213520
2	Ram Bdr Pun	Pokhara	13	Kundahar	9818429792
3	Woda Krishi Sanjal	Pokhara	5	Malepatan	9856024153
4	Rita Bhattarai	Pokhara	5	Shantitol	9846231422
5	Tukaram Lamichhane	Pokhara	31	Syangkhudi	9858050086
6	Bishwaraj Sapkota	Pokhara	13		9846284309
7	Fanindra Pd Paudel	Pokhara	3	Kopol dhunga	9840272222
8	Lal pd Paudel	Pokhara	20	Rayale chaur	9846041814
9	Rishiraj Paudel	Pokhara	20	Bhalam	9856035161
10	Baburam Paudel	Pokhara	20	Aangetari	9846053373
11	Bhagawati Bajgai	Pokhara	25	Sajha	9846063434
12	Gunraj Aryal	Pokhara	5	Malepatan	9806707203
13	Shanti Adhikari	Pokhara	33	Chisapani	9805862591
14	Dilmaya timsina	Pokhara	25	Sajha	9846057823
15	Safal Krishi Mahila Samuha	Pokhara	29	Pipaldali	9806771495
16	Nabaraj Baral	Pokhara	22	Lukunswra	9846213306
17	Rakesh Timilsina	Pokhara	25	Hemja	9846028289
18	Padam Pd Adhikari	Pokhara	29	Bhandadhki	9846291898
19	shankar pd paudel	Pokhara	27	Talchowk	9856028806
20	Shreeram Acharya	Pokhara	33	Mahakali tol	9846571142
21	Sapta Nath Kunwar	Pokhara	30	Khundi	9846151458
22	Sovhit Bdr Adhikari	Pokhara	28	Pipaldali	9846209282
23	Bednath Bhandari	Pokhara	28	Kafalghari	9856000373
24	Madhav Pd Paudel	Pokhara	28	Kalika	9856035317
25	Indra Pd Gaudem	Pokhara	28	Kafalghari	9806505402
26	Ram Bdr Hamal	Pokhara	20		9856025744
27	Ambika Budhathoki	Pokhara	28	Okhle	9846197169
28	Prem Kumar Pun	Pokhara	33	Thulopakha	9846927832
29	Indira Acharya	Pokhara	13	Bajhpatan	9846441402
30	Bishnu Pd Adhikari	Pokhara	13	Amalachaur	9846343510
31	Rajendra Adhikari	Pokhara	27	Dandako nak	
32	Khas Bdr Gurung	Rupa	6	Debisthan	9863203136
33	Sita Paudel	Pokhara	21	Fedipatan	9846281027
34	Hom Nath Paudel	Pokhara	29		9846511578
35	Amit Parajuli	Pokhara	23	Ghatichhina	9804133580
36	Padam Raj Paudel	Pokhara	33	Torichaur	9856034507
37	Bimala Paudel	Pokhara	23	Khilibang	9804173891
38	Suraj Gautam	Pokhara	5	Dharapani	9867640567
39	Dolraj Devkota	Pokhara	22	Kalimati	9846154226
40	Kul pd Paudel	Pokhara	24	Banskot	9846756001

SN	Name	Municipality	Ward	Village	Contact#
41	Aarati Thapa bhandari	Pokhara	15	Galeshwar tol	9846784319
42	Ram Bdr Subedi	Pokhara	24	Pame banskot	9806650477
43	Ashok Kumar Khadka	Pokhara	18	Saudako Chautara	9849010247
44	Radha Devi Dhakal	Pokhara	29	Naubise pipal dali	9806771495
45	Shreebhadra Parajuli	Pokhara	17	Amal marga	9846144744
46	Balram Koirala	Pokhara	18	Sarangkot	9856008533
47	Shyam Lal Pokhrel	Pokhara	22	Kodi	9846635484
48	Saraswati Adhikari	Pokhara	8	Shivalaya marga	9846728444
49	Premraj Bhandari	Pokhara	23	Bulanit	9856037103
50	Anisha Sunar	Pokhara	29	Patneri	9819189682
51	Ramji Pd Bhandari	Pokhara	23	Kayarbari	9846069967
52	Gopal Pd Bhandari	Pokhara	23	Majhthum Thu-lakhet	9856051302
53	Januka Karki	Pokhara	15	Tallo simalbot	9846076444
54	Som Bhandari	Pokhara	15		9846817979
55	Rajendra Bhandari	Pokhara	15	Galeshwar tol	9846051930
56	Guru Pd Bhandari	Pokhara	30	Sisuwa	9846213923
57	Gokarna Baral	Pokhara	13	Amalachaur	9846139724
58	Mina paudel	Pokhara	26	Dhalepipal	9846635528
59	Lok Bdr Rana	Pokhara	15	Kantipur chowk	9857060395
60	Hari pd paudel	Pokhara	33	Torichaur	9846225366
61	Bhojraj Puwali	Pokhara	14	Duikulako muhan	9866354620
62	Chandra Bdr Thapa Magar	Pokhara	24	Karkiko tagara	9805875386
63	Khemananda Regmi	Pokhara	9	Safalmarga	9846097468
64	Jhalak Bishwakarma	Pokhara	8	Bhalam	9813409208
65	Somnath bhandari	Pokhara	23	Thulakhet	9842285904
66	Sarita Khanal Adhikari	Pokhara	16	Pujarithar	9846169844
67	Bishnu Adhikari	Pokhara	16	Pujarithar	9846619308
68	Shivamaya Serpuja	Pokhara	26	Arghau	9806616768
69	Teknath Baral	Pokhara	13	Arba	9846295398
70	Surendraraj Baral	Pokhara	13	Amalachaur	9846047021
71	Sita Paudel	Pokhara	16	Deep	9816674650
72	Jasoman ringjali	Pokhara	32	Kalikanagar	9863206079
73	Dhakaram Gautam	Pokhara	16	Batulechaur	9844913879

अनुसुची-४

महानगरपालिकामा आएका किसानहरूको महाशाखाको सेवा प्रवाहमा गरिएको सर्वेक्षणको नामावली

क्र.सं.	तपाइकोनाम	सम्पर्क नं.	ठेगाना : पोखरा महानगरपालिका
१	द्रोणचार्य बास्तोला		
२	बद्री नाथ भन्डारि		
३	शिबराज बराल		१३
४	भेषराज तिमिल्सिना		
५	कृष्ण तिमिल्सिना	९८५६०३३७७१	१८
६	जीवन कुमार सुनार		
७	टेकनाथ पौडेल	९८५६०५६८४६	२३
८	भरतराज भण्डारी	९८५६०५४४४२	२३
९	सम्झौता ढकाल	९८४६७०५१७०	३१
१०	भवानी नेपालि	९८२७१५६२७३	२०
११	आविस्कार थापा	९८२३०११४१८	१८
१२	सरस्वती विश्वकर्मा	९८०६५६४६२५	२३
१३	कुमार रानामगर	९८१०३५२९६९	
१४	राम प्रसाद सुबेदि		२४
१५	सरस्वति लुईटेल	९८४६३६२५५६	२४
१६	रमेश बस्ताकोटी	९८४९१२८१३२	२४
१६	हुमनाथ पौडेल	९८०४१४२२७५	२३
१८	धर्म राज थापा	९८४६०४९८४४	१६
१९	जगत बहादुर थापा	९८४६८६४२३०	
२०	श्यामु अधिकारि	९८४६३५०३६४	२२
२१	शोभाखर अधिकारि	९८४६११७०६८	५
२२	टन्कनाथ बस्ताकोटि	९८०४१३१९०९	२३
२३	राकेश तिमिल्सिना	९८४६०२८२८९	२५
२४	शालिकराम देवकोटा	९८४१०५४१२३	१५
२५	सोम्कुमारि बि क	९८५६०७७६१२	३०
२६	ध्रुव राज न्यौपाने	९८४६२८६०१२	३०

अनुसुची-५

महानगरपालिकामा आएका किसानको यान्त्रीकरणमा गरिएको सर्वेक्षणको नामावली

क्र. सं.	किसानको नाम	ठेगाना पोखरा महानगर पालिका	टोलको नाम	आबद्ध फर्म /समूह/सहकारीको नाम	सम्पर्क नम्बर
१	जिबनाथ सुबेदी		लौरुक	कास्किकोट सुवेदी अर्गानिक कृषि फर्म	
२	राम बहादुर सुबेदी		बास्कोट	बास्कोटकृषक समुह	
३	प्रेमभट्टराई		ढावा	गैराबारी एग्रो फर्म	
४	भरत राजभण्डारी		ठुलाखेत	ठुलाखेत कृषक समुह	
५	गडा बहादुर तिमिल्सिना		तोरीपानी	नयाबहाकोट एग्रो फर्म	
६			मार्गी	लालिगुराँस कृषक समुह	
७	उपेन्द्रप्रसाद पराजुली		डुडेफाँट	सयपत्री कृषि, पशु तथा पोल्टरि फर्म	
८	चन्द्र कुमारी खवास	14	चाउथे	खवास अर्गानिक कृषि फर्म	9806570739
९	पिनशोभा गुरुङ्ग	13	साझा	साझा नमुना कृषि फर्म	9823408059
१०	गिरि प्रसाद पौडेल	5	मालेपाटन	अन्नपूर्ण पौडेल एकीकृत कृषि फर्म	9856077416
११	समीर कुमार थापा	15	कोल्पाटन	सिम्स एगुकल्चर फर्म	9817160662
१२	हिरा बहादुर भण्डारि	14	हविल मार्ग	बाग्लुङ्ग भण्डारि कृषि तथा पशुपालन फर्म	
१३	इन्द्र बहादुर राना	5	बास्तारी धारापानी	बास्तारी अर्गानिक फर्म	9846784428
१४	अनन्त प्रसाद तिमिल्सिना		तोरिपानी	अनन्त एग्रो फर्म	
१५	शान्ती थापा		रैकर मगर गाँउ	रैकर कृषक समुह	
१६	रुद्र प्रसाद पराजुली		चापाकोट	चापाकोट मौरीपालन कृषक समुह	
१७	यमनाथ जैसी	25	अन्नपूर्ण टोल		9866061900
१८	सीता पौडेल	20	गैरी	प्रगतिशिल कृषक समुह	9841028606
१९	सिलशोभा नेपाली	25	खोप केन्द्र	सिलशोभा कृषि फर्म	9827163605
२०	शिलशोभा नेपाली	25	खोप केन्द्र	शिलशोभा कृषि फर्म	9827163605
२१	धनेस्वर सुबेदी		गैर्हाबारि	गैर्हाबारी फलफुल तथा तरकारी कृषक समुह	9805209771
२२	शिवराज बराल		सिमलचौर	हिउचुली तरकारी उत्पाफक कृषक समुह	9862394002
२३	सोमनाथ पराजुली	23	चैनपुर	चैनपुर कृषक समुह	9846606426
२४	रामप्रासाद भट्टराई		ढावा	आधुनिक नमुना कृषक समुह	9856026554
२५	श्याम अधिकारि	22	भुम्दी टुनार	अधिकारि श्याम कृषि फारम	9846350364
२६	सुरज गौतम	5	धारापानी	धारपालन पशुपालन तथा कृषि समूह	9867640567
२७	इश्वरी लामिछाने		उल्लेरि	उल्लेरी कृषि एण्ड पोल्ट्री फर्म	9846318916
२८	टन्कनाथ बस्ताकोटि	23	खोरपखा, आहाल्डडा	पन्चकोशि कृषि सहकारी	9804131909
२९	शान्ति अधिकारि	33	चिसापानी	मिलिजुली चिसापानी कृषक समुह	9805862591
३०	बुद्धिसागर आचार्य	16	हरिपाउ	हरिपाउ अर्गानिक कृषक समुह	9804170089
३१	गडा बहादुर तिमिल्सिना	18	नया गाउँ	नयागाउ बाहाकोट एग्रो फर्म	9806656741
३२	राकेश तिमिल्सिना	25	साझा	निभिधित एग्रो फर्म	
३३	इन्द्रकुमारी आचार्य		शिस्रेरी	सर्वेश्वर कृषि महिला समुह	9846443834
३४	माधव प्रसाद पौडेल	21	मत्तिखान	सिर्जनशील ब्यबसायिक कृषक समूह	9846155015

अनुसुची-६

फिल्ड भ्रमण गरिएको कृषकहरूको नामावली

क्र.सं.	किसानको नाम	आबद्ध फर्म /समूह/सहकारीको नाम	ठेगाना	सम्पर्क नम्बर
१	अर्जुन थापा	फ्रेस कृषि फर्म	पोखरा-१४, चाउथे	9856021973
२	हिरा बहादुर भण्डारी	बागलुङ भण्डारीएकीकृत कृषि फर्म	पोखरा-१४, मझेरीपाटन	9847657591
३	जीतबहादुर बस्नेत	सैरोगैरो कृषक समुह	पोखरा-१६, अर्मला	9846393105
४	अर्जुन आचार्य	एकीकृत लामाचौर फर्म	पोखरा-१९, लामाचौर	9846040072
५	गायत्री अर्याल	रामेश्वर कृषि समुह	पोखरा-१७, बिरौटा	9846388145
६	महावीर थापा	मिठु कृषि फर्म	पोखरा-२५, हेम्जा	9846060733
७	चन्द्र देबी पुर्जा तिलिजा	वेकखोला दिदीबहिनीकृषि फर्म	पोखरा-२७, अर्घौं	9825153020
८	लिल छन्त्याल	मालिका धौलागिरी कृषि फर्म	पोखरा-२७, रिठ्ठेपानी	9825190227
९	बिष्णुप्रसाद पौडेल	पौडेल पशु तथा कृषि फार्म	पोखरा-२७, भण्डारढिक	9846140200
१०	धन कुमारी बराईली	नमुना कृषक समूह	पोखरा-२९, विरेन्द्रचोक	9817147515
११	सुमित्रा बि.क.	नमुना कृषक समूह	पोखरा-२९, विरेन्द्रचोक	9804167153
१२	कविताकुँवर कमर	कविराज एकीकृत एग्रो फर्म	पोखरा-३०, शिशुवा	9825121641
१३	गोपाल गिरि	गिरि कृषि फार्म	पोखरा-३०, शिशुवा	9846224100

अनुसुची-७

फिल्ड भ्रमणमा केही तस्वीरहरू

१. साना सिंचाइ सहित स्थाइ संरचना, पोखरा-१९, लामाचौर

२. प्लाष्टिक घर भित्र गोलभेडा, पोखरा-१९, लामाचौर

३. प्लाष्टिक घरभित्र के खेती गर्ने भनेर प्राविधिक सल्लाह दिदै, पोखरा-२५, हेम्जा

४. गोठ सुधार, पोखरा-२७, अर्घौं

५. कौसी खेतीमा असिना छेक्ने जाली, पोखरा-१७, बिरौटा

६. असिना छेक्ने जाली, तरकारी टिपेपछि थन्क्याउने क्रममा, पोखरा-२९, भण्डारढिक

७. असिना छेक्ने जाली, पोखरा-२७, रिठ्ठेपानी

८. प्रयोग पश्चात बारीमै राखेको हाते ट्रयाक्टर, पोखरा-२९, लामाचौर

९. गोठ सुधार, पोखरा-३०, शिशुवा

१०. प्रयोग पछि सुरक्षित राखेको ट्रयाक्टर, पोखरा-१४, चाउथे

११. प्लाष्टिक घर, पोखरा-२९, पट्नेरी

१२. असिना छेक्ने जाली, पोखरा-२९, पुलचोक

१३. धनियाँमा सिंचाइ गर्दै किसान, पोखरा-२७, रिठ्ठेपानी

१४. प्लाष्टिक मल्चिङ, पोखरा-२७, रिठ्ठेपानी

१५. गोठ सुधार, पोखरा-३०, शिशुवा

१६. स्थाइ संरचना. पोखरा-२९, भण्डारढिक

१७. पर्माकल्चर सिद्धान्तमा खेती, पोखरा-१४, मझेरीपाटन

१८. अनुदान प्रभावकारीताको बारेमा समूह छलफल, सभागृह

थप जानकारीका लागि

कृषि तथा पशु विकास महाशाखा
पोखरा महानगरपालिका, कास्की, गण्डकी

अनमोल एग्रीटेक प्रा. लि.
भरतपुर ११, चितवन, बागमती